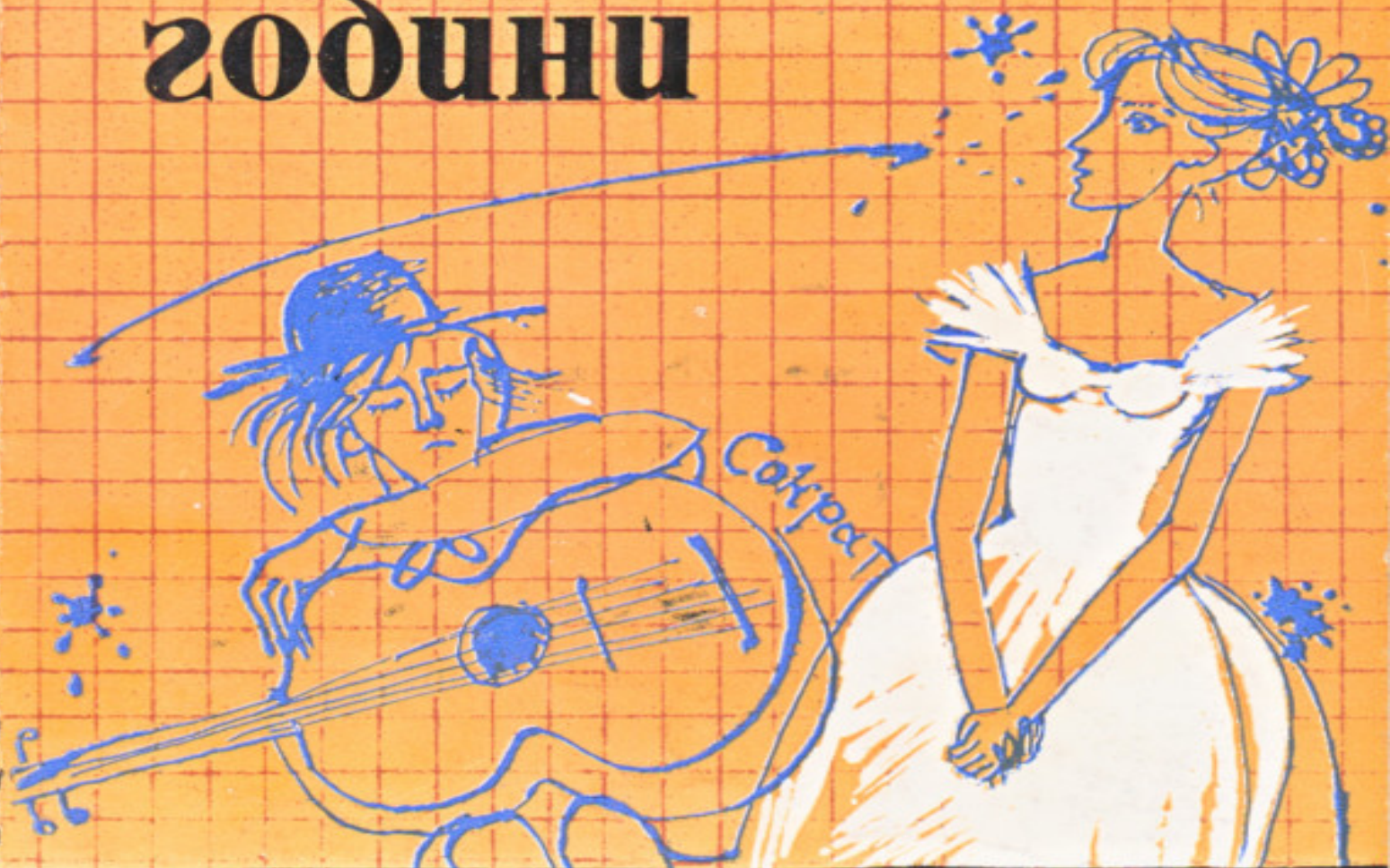

четиво

ВЛАДИМИР ТЕНДРЯКОВ
ВАЛЕНТИН РАСПУТИН

Ученически години

за юноши

ВЛАДИМИР ТЕНДРЯКОВ, ВАЛЕНТИН РАСПУТИН УЧЕНИЧЕСКИ ГОДИНИ

Превод: Весела Сарандева

chitanka.info

НОЩТА СЛЕД БАЛА

1.

По традиция абитуриентските вечери се откриваха с тържествени речи.

Във физкултурния салон, един етаж по-долу, се водеха последните приготовления за банкета — чуваше се как местят масите.

Бившите десетокласници вече нямаха ученически вид: момичетата бяха с модерни рокли, които подчертаваха зрели форми, момчетата — донемайкъде изгладени, с ослепителни ризи и вратовръзки, сковани от своето внезапно възмъжаване. Те всички май се стесняваха от самите себе си — на празник гостите винаги се забавляват повече от домакините.

Директорът на училището Иван Игнатиевич, величествен мъж с плещи на борец, произнесе прочувствена реч: „Хиляди пътища са открити пред вас...“. Пътищата бяха хиляди и всичките бяха открити, но вероятно не за всички еднакво. Иван Игнатиевич по навик подреди абитуриентите според досегашния им успех в училище. Първа беше онази, с която никой не можеше да се сравнява, която през всичките десет години оставяше другите зад себе си — Юлечка Студьонцева. Следваше я тясна кохорта от „безспорно способни“, всеки неин член бе споменат поименно, всекиму — според заслугите. Сред тях бе Генка Голиков. После, без да бъдат превъзнасяни, отделиха внимание на „своеобразните личности“ — характеристика, която от само себе си бе погрешна с неопределеността си — Игор Проухов и други. Кой бяха точно тези „други“ директорът не сметна за необходимо да уточни. И последни — всички останали, безименните, „на които училището пожелава всевъзможни успехи“. И Натка Бистрова, и Вера Жерих, и Сократ Онучин се оказаха сред тях.

Юлечка Студьонцева, която възглавяваше редицата към заветните пътища, бе длъжна да отговори на речта. Кой друг, ако не тя, трябваше да изкаже благодарността си към училището — за придобитите знания (като се започне от азбуката), за десетгодишната

опека, за роднинската близост, която всеки един от тях ще отнесе със себе си.

И тя отиде до президиума — средна на ръст, с бяла рокля с муселинови раменца, с бели панделки в преплетените плитчици — нито момиче, нито девойка — никак не приличаше на абитуриентка: на правилното ѝ лице бе застинал обичайният израз на сурова загриженост, твърде сурова дори за един голям човек. Пресилено изправена, решителна, а в положението на главата ѝ — сдържана гордост.

— Предложиха ми да говоря от името на целия клас, аз искам да говоря от свое име. Само от свое!

Това изявление, произнесено с безапелационността на никога и в нищо непогрешимата „първа“ ученичка, не предизвика възражения и никой не застана нащрек. Директорът се заусмихва, закима и се размърда, за да се настани по-удобно на стола си. Какво друго би могла да каже, освен да благодари, тя, която в училище по свой адрес бе слушала само похвали, само възторжени междуметия. Затова лицата на нейните другари от класа изразяваха неизменното търпеливо внимание.

— Дали обичам училището? — Гласът ѝ развълнуван, звънлив. — Да, обичам го! Много!... Както вълче бърлогата си... Но идва време да напуснеш собствената си дупка. И изведнъж се оказва, че пред тебе са открити хиляди пътища!... Хиляди!

Из тържествената зала премина глух шум.

— По кой от тях да тръгна? Отдавна си задавах този въпрос, но все го пропъждах, криех се от него. Сега вече край — няма накъде. Трябва да тръгвам, а не мога, не зная... Училището ме караше да зная всичко, освен едно — какво харесвам, какво обичам. Едно ми харесваше, друго — не. А когато на човек нещо не му харесва, то му се отдава по-трудно, тогава той влага повече сили в онова, което не му допада, иначе няма да получи отличен. Училището искаше да имам отлични бележки, аз слушах и... не смеех силно да обичам... И ето — сега се огледах и се оказа, че не обичам нищо. Никой, освен майка си, баща си и... училището. А хилядите пътища са ми все еднакви, безразлични... Не мислете, че съм щастлива. Страх ме е. Много ме е страх!

Юлечка остана така с вперен към смълчаната зала птичи тревожен поглед. Чувахе се как долу местят масите за банкетa.

— Това е — обяви тя и със ситни стъпки и огъващи се колене тръгна към мястото си.

2.

Преди две години им бяха чели заповед — в средните училища, на абитуриентските балове не се разрешава да се носи алкохол.

Тази забрана възмути завучът на училището Олга Олеговна: „Ние твърдим, че абитуриентската вечер е праг към зрелостта, първите часове на самостоятелност. И в същото време опекунстваме над децата сякаш са малки. Те сигурно ще възприемат това като оскърбление, сигурно тайничко или явно ще си донесат вино, пък в знак на протест не е изключено и нещо по-силничко“.

В училище наричаха Олга Олеговна зад гърба ѝ „вещият Олег“. „Вещият Олег каза... Вещият Олег иска...“ — все в мъжки род. Директорът Иван Игнatieвич винаги отстъпваше пред нейната енергичност. Тая година Олга Олеговна успя да убеди членовете на родителския комитет — по банкетните маси имаше бутилки с вино и сладък кагор^[1], те предизвикваха огорчените въздишки на директора, който предчувстваше неприятни разговори в отдела в съвета.

Все пак букетите с цветя бяха повече от бутилките: прощалната вечер трябваше да бъде красива и прилична, да вселява веселие, но в границите на позволеното.

Сякаш Юлечка Студьонцева не бе направила своето странно изказване. Вдигнаха се тостове за училището, за здравето на учителите, звън на чаши, смях, отекващи разговори, щастливи, зачервени лица — празнично. И тази абитуриентска вечер, която не бе първата в училището, и тя започваше както всички други.

И само дето подобно на течение в топла стая сред пламналото веселие се врязваше нещо — охлаждащо и напрегнато. Директорът Иван Игнatieвич бе леко разсеян, Олга Олеговна бе затворена, мълчалива, а останалите учители им хвърляха въпросителни погледи, И Юлечка Студьонцева, оборила глава, седеше на масата вдървено. От време на време някое от момчетата отиваше при нея — чукаше се, разменяше по някоя и друга дума, за да изрази своята солидарност и се отдръпваше.

Както винаги чинната трапеза скоро се разтури. Бившите десетокласници кой със стола си, кой без него, се насъбраха около учителите.

Най-голяма, най-шумна и тясна компания се образува край Нина Семьоновна, учителката от началното училище, която преди десет години бе посрещнала тези деца на училищния праг, наредила ги бе по чиновете, накарала ги бе да отворят букварчетата.

Нина Семьоновна се въртеше сред своите бивши ученици и сподавено извикваше от време на време:

— Наточка! Вера! Господи!

И с кърпичка внимателно изтриваше сълзите си под гримираните мигли.

— Господи! Какви сте ми големи!

Натка Бистрова бе с половин глава по-висока от Нина Семьоновна, пък и Вера Жерих и тя май я бе надминала по ръст.

— За нас вие сте най, най-старата учителка, Нина Семьоновна!

„Старата учителка“ бе малко над трийсет — белолика, русокоса, стегнато стройна. Оня първи урок отпреди десет години пред днешните абитуриенти е бил първият самостоятелен урок и за самата нея.

— Какви големи ученици имам! Наистина съм стара...

Нина Семьоновна триеше с кърпичка очи, а момичетата напиреха да я прегръщат и също плачеха от радост.

— Нина Семьоновна, хайде да пием брудершафт! Че да си говорим на „ти“ — предложи Натка Бистрова.

И те пиеха, прегръщаха се, целуваха се.

— Нина, ти си чудесна! Превъзходна! Непрекъснато си спомняхме за тебе!

— Наточка, каква си станала — не мога да ти се нагледам. А беше, честно да си призная, като грозното патенце — кой можеше да предположи, че ще израснеш такава красавица... Ами Юлечка?... Къде е Юлечка? Защо я няма?

— Юлке! Я ела!

— Да, да, Юлечка... Знаеш ли колко често си мислех за тебе! Ти си най-невероятната ми ученичка.

Около високия и слаб като върлина физик Павел Павлович Решников и математика Инокентий Сергеевич с лице, изкривено на

една страна от страшен белег, се бяха насъбрали сериозни момчета. Целувките, прегръдките, възторжените излияния на чувствата те смятаха за нещо под тяхното достойнство. Тук се водеше сдържан разговор без всякакви сантименталности.

— Във физиката една след друга настъпват две революции — теорията на относителността и квантовата механика. Вероятно скоро няма да има трета. Струва ли си сега да отдаваш живота си на физиката, Павел Павлович?

— Грешиш, приятелю: революцията продължава. Да. Само че днес тя се е прехвърлила на друг континент — астрономията. Астрофизиците кажи-речи всяка година правят главозамайващи открития. Утре физиката ще избухне на друго място, например в кристалографията...

Генка Голиков, празнично облечен, праметнал крак връз крак, важен-важен умуваше — преизпълнен бе от уважение към самия себе си и към своите събеседници.

Около директора Иван Игнatieвич и завуча Олга Олеговна имаше навалица. Там се горещеше Вася Гребеников, дребно момче, издокарано по последна мода с черен костюм, с връзка на едри шарки, с лачени обувци. Той, най-добрият активист на класа, радетелят за дисциплината и реда, както винаги бе прекалено принципиален. В момента защитаваше честта на училището, поставена под съмнение от Юлечка Студьонцева:

— Нашата алма-матер! Дори Юлка, колкото и да се превъзнася, няма да я забрави... Не! Няма да забрави училището!

Срещу негодуващия Вася бе самодоволно ухиленият Игор Проухов. Той бе небрежен дори в облеклото си — ризата му не бе съвсем чиста, панталоните му бяха измачкани, бузите и брадичката му бяха покрити с тъмен юношески мъх, недокоснат от бръснар.

— Искам да кажа пред висшето началство...

— Бившето началство — учтиво усмихната го поправи Олга Олеговна.

— Да, бивше, но както преди уважавано... Дълбоко уважавано. Ще кажа, че Юлка е права както никога досега! Искяхме да се наслаждаваме на синьото небе, а ни караха да гледаме в черната дъска. Замисляхме се върху смисъла на живота, но ни насилваха да разсъждаваме над равнобедрените триъгълници. Харесваха ни песните

на Владимир Висоцки, но ни караха да учим старозаветното „Блюстител строг на строги нрави...“. Хвалеха ни, когато слушахме и ни наказваха, когато бивахме непокорни. На тебе, Вася, приятелю, може да ти се е харесало, но на мене — не! Аз съм от ония, дето ненавиждат нашийниците на врата...

В речта на директора Игор Проухов беше сложен при самобитните личности, той бе най-добрият художник на училището и признат философ. Игор просто се опияняваше от своята разобличителна реч. Нито Ольга Олеговна, нито директорът Иван Игнatieвич му възразяваха — те снизходително се усмихваха и споглеждаха.

Събеседник си намери дори най-младият учител, преподавателят по география Евгений Викторович — несериозен на вид, със зализан перчем, с убийствено розови бузи, които подронваха авторитета му. Пред него бе Сократ Онучин:

— Сега сме равни, затуй разрешете ми да ви изкрънкам една цигара.

— Аз не пуша, Онучин.

— Минавате се. Защо трябва да се отказваме от най-дребните житейски удоволствия? Аз лично пуша от пети клас. Нелегално, разбира се — до ден-днешен.

Единствена преподавателката по литература Зоя Владимировна седеше самотно до масата. Тя бе най-старата учителка в училището, никой от преподавателите не бе работил повече от нея — четирийсет години и нещо! Застанала бе пред класната дъска още когато училищата се делиха на средни смесени и начални, когато двойките се наричаха „неудовлетворителен“, а плакатите призоваваха гражданите на младата съветска страна да ликвидират кулаците като класа. Оттогава насам, през целия си живот, тя бе свикнала да се придържа към ред и да се облича в тъмен костюм полумъжка кройка. Сега отдясно и отляво столовете ѝ бяха празни, никой не дойде при нея. Изправен гръб, издължен слаб старчески врат, сивкава, до мътно алуминиева коса и лице посърнало жълто, подобно на повехнало цвете на планински божур.

Пуснаха грамофона и всички се размърдаха, групите се разпаднаха, изведнъж хората в салона сякаш станаха двойно повече.

Вече изпиха виното, изядоха сандвичите, почнаха да повтарят танците. Вася Гребеников показва фокуса си с часовника, който скриваше под преобърнатата чиния и после внимателно измъкваше от джоба на директора. Той правеше фокусите с тържествена физиономия, но всички отдавна ги знаеха — нито един преглед на художествената самодейност не минаваше, ако пред очите на всички не изчезнеше нечий часовник.

Щом стигнаха до фокусите, значи балът не би могъл нищо повече да им предложи. Момчетата и момичетата се скупчваха по ъглите и, събрали глави, си шушукаха.

Игор Проухов намери Сократ Онучин:

— Брат, не е ли време да се чупим от тук, да се почувстваме на свобода?

— Мислите ни се схождат, скицо. Генка ще дойде ли?

— И Генка, и Натка, и Вера Жерих... Къде ти е лирата, барде?

— Лирата ми е тук, но ти пригответи ли бомбата?

— Предлагам да вземем Юлка. Тъй или иначе тя днес разтърси основите.

— Лично аз нямам възражения, скицо...

Учителите един след друг се заизнизваха към изхода.

---

[1] Кагор — сорт червено вино. — Б.пр. ↑

3.

Повечето от преподавателите си отидоха, в училище останаха само шестима.

Учителската стая щедро бе заляна от електрическа светлина. Оттатък разтворените прозорци закъсняло, както става през лятото, настъпваше нощта. Нахлуваха градските (миризми — смесица от изстиващ асфалт, прегорял бензин, едва уловим свеж полъх от тополите — жалка, отъркана следа от отминалата пролет.

От долния етаж все още се носеха танцови мелодии.

Олга Олеговна си имаше в учителската любимо място — малка масичка в далечния ъгъл. Помежду си учителите наричаха мястото прокурорско. По време на педагогически съвети от тук често се произнасяха обвинения, а понякога и решителни присъди.

Физикът Решников с Инокентий Сергеевич се настаниха до отворения прозорец и веднага запалиха. Нина Семьоновна се отпусна на стола до самата врата. Тук тя бе гостенка — в другия край на училището имаше друга учителска стая — по-малка, по-скромна, за преподавателите от началните класове, там си имаха свой завуч, свои порядки, само дето директорът им бе един и същ, пак Иван Игнatieвич. Иван Игнatieвич не седна, а поклащайки закръглените си рамене на борец, намръщил запотено лице, се заразхожда из учителската, като буташе столовете. Явно искаше да покаже, че няма повече за какво да говорят, че всякакви прения са неуместни — вече е късно, балът свърши. До дългата маса наред учителската стая седна Зоя Владимировна вдървено изправена, с вдигната побеляла глава... отново изолирана. Изглежда имаше вроден талант сред хората да остава сама.

Една-две минути Олга Олеговна оглежда всички поред. Отдавна бе минала четирийсетте, леката пълнота не ѝ придаваше внушителен вид, напротив, създаваше впечатление за мекушавост, отстъпчивост — жена домакиня, която обича уюта — и лицето ѝ под буйно къдравата коса също имаше лъжливо мекушав вид, едва ли не безхарактерен.

Енергия криеха само големите ѝ черни неувяхващо красиви очи. Пък и гласът ѝ плътен, силен, караше човек веднага да застане нащрек.

— Е, какво ще кажете за изказването на Студьонцева? — попита Олга Олеговна.

Директорът спря наред стаята и произнесе фраза, която вероятно предварително бе приготвил:

— Че какво всъщност се е случило? Момичето в момента се обърка, напълно оправдано, между другото, и се изказа в леко приповдигнат тон.

— Поредното закопаване в знак на благодарност за труда ни — сухо вмъкна Зоя Владимировна.

Олга Олеговна задържа погледа си на повехналото лице на Зоя Владимировна. Те не се обичаха и криеха това дори от самите себе си. И сега Олга Олеговна, като се направи, че не чу забележката на Зоя Владимировна, попита почти добродушно:

— Значи вие смятате, че нищо особено не е станало?

— Ако една черна неблагодарност е нищо особено — отговори злъчно Зоя Владимировна и с досада удари със сухата си лека длан по масата. — И най-обидното е, че вече не можем да ги скастрим, да ги накажем. Сега тая Студьонцева е извън нашия периметър!

При тези думи Нина Семьоновна силно, до сълзи в очите, избухна:

— Да ги скастрим? Да ги накажем? Не мога да разбера! Аз... Аз не съм срещала такива деца... Толкова учтиви и отзивчиви като Юлечка Студьонцева. Благодарение на нея... Да, най-вече благодарение на нея аз, младата, глупавата, неопитната, повярвах в силите си: мога да преподавам, мога да постигна успехи!

— Пък аз смятам, че се случи нещо особено — леко повиши глас Олга Олеговна.

Директорът Иван Игнatieвич вдигна рамене.

— Юлия Студьонцева е наша гордост, човек, който въплъщава всичките ни замисли. Нашият многогодишен труд говори против нас! Нима това не е повод за тревога?

Нависнала над черните очи коса, бледо лице — от своето място в ъгъла Олга Олеговна строго разглеждаше пръснатите из светлата учителска стая преподаватели.

4.

Имаха голяма плетена бутилка „гъмза“ — „бомбата“. Сократ Онучин взе китарата си. Три момчета и три момичета от десети „а“ решиха да прекарат нощта под открито небе.

Най-забележителен в групата беше Генка Голиков. Той бе знаменитост на града, с открито лице, светлоок, светлокос, на ръст сто и деветдесет, с широки рамене и силни мускули. В секцията по самбо премяташе големите момчета от комбината — бог за момчетиите, страшилище за сбирщината дечурлига от крайградския квартал Индия.

Това екзотично название бе произлязло от най-обикновени думи — „индивидуално строителство“, съкратено „индстрой“. Някога, още при полагане основите на комбината, поради острия недостиг на жилища, беше взето решение да се поощрява частното строителство. Отделиха място встрани от града, зад едно безименно дере. И накацаха къщи — ту на бърза ръка скалпени от трупи, отгоре покрити с мушама, ту старателно измайсторени, железни, с остъклени тераси, с пристройки. Градът отдавна нарасна, немалко жители от Индия се преселиха в пететажни здания с газ и канализация, но кварталът не опустяваше и нямаше намерение да изчезва. Там се появяваха нови жители, Индия беше подслон за бездомници. Тя имаше свои правила и закони, които понякога караха милицията да се отчайва.

Неотдавна там се появи някой си Яшка Бравата. Носеше се слух, че е лежал за убийство. На Яшка се подчиняваше цяла Индия, от Яшка трепереше градът. Преди известно време Генка Голиков се сби с него. Яшка беше красиво проснат на асфалта пред очите на неговата уплашена „шесторка“, обаче стана и каза: „Живей, красавецо, но помни, че Бравата веднъж цепи!“. Нека Яшка да го помни и да бяга от него. Генка бе славата на града, защитникът на слабите и обидените.

Игор Проухов бе най-добрият приятел на Генка. И сигурно достоен приятел, тъй като посвоему той също бе знаменит. Жителите на града по-ясно си представяха работните панталони, с които Игор ходеше да рисува етюдите си, отколкото него самия. Панталони от най-

обикновен док, но колко години вече Игор бършеше в тях четките си и мастихина, затова те цъфтяха в невъобразими цветове. Игор се гордееше с тях и викаше: „Моят поп арт!“.

Картините на Игор все още никъде не бяха показвани, освен в училище, затова пък там предизвикваха бурни скандали, понякога дори побоища. За едни от момчетата Игор бе просто гений, за други нищожество. Впрочем, мнозинството не се съмняваше, че е гений! По картините на Игор дърветата бяха сладко розови, а залезите отровназелени, хорските лица — без очи, а цветята — очи с мигли.

Игор Проухов се славеше в училище и с това, че можеше лесно да докаже — щастieto е мъка, а мъката — благо, лъжата е правдива, а черното е бяло. Никога не можеш да отгатнеш какво ще изтърси в следващия миг. Поразително!

Натка Бистрова... Мъжете, които я срещаха на улицата вече се обръщаха да я изгледат със смаяни лица: „Я виж ти!“ . Изписани вежди, източена шия, полегати рамене, походката ѝ предизвикателна, гърдите напред — път, моля!

Доскоро Натка беше обикновено високо и слабо момиченце, кокалесто, весело, което с безгрижие пренебрегваше науките. Всички знаеха, че Генка Голиков въздиша по нея. Но дали Натка въздиша по него — това никой не бе проумял. И Генка също.

Вера Жерих, Наткината приятелка, бе отпуснато дебела, изпълнена с достойнство, лицето ѝ едро, меко, румено. Тя не можеше нито да пее, нито да танцува, нито горещо да спори на възвишени теми, но винаги бе готова да си поплаче над чуждо нещастие, да помири скарани, да се застъпи за някой провинил се. И нито една вечеринка не минаваше без нея. „Общителна мадама“ — в устата на Сократ Онучин това бе висша похвала.

За себе си Сократ казваше: „Майка ми ме направи смешен по вид и по форма — бащината ми фамилия омъжи за древногръцки годеник. Уникален хибрид — антика с пияница. И за да не се пукат от смях хората като ме гледат, аз трябва да бъда стилен“. И затуй Сократ, въпреки училищните забрани се бе изхитрил да си пусне коса до раменете, по принцип не се решише, на мръсния си врат бе вързал момичешка пъстра забрадка, на гърдите си носеше амулет, един продупчен камък със синджир, бог на кокошките. И никога непрани, донемайкъде тесни, оръфани долу джинси. Китара през рамо. Суетно

шавръклив — лицето му ръбесто, сиво, подвижно, с весели, без мигли очи. Ненадминат изпълнител на песните на Висоцки.

Генка бе враг на Индия, но Сократ там бе приет като приятел — китарата му свиреше еднакво за всички. За всички, които искаха да слушат. Дори за Яшка Брадвата...

Шеста беше Юлечка Студьонцева.

Сократ се кривеше, дрънкаше на китарата за жирафа в „жълтата гореща Африка“, който се влюбил в антилопата:

*Такава врява, толкоз жар,
и само папагалът стар
от клоните изпъчи гръд:
жир-рафа дълга, вижте, прът!^[1]*

Юлечка, хваната за Натка и Вера парадираше със суровото си каменно лице.

Накрай на града внезапно изникваше пропаст и отвесно се спускаше към реката. Това беше най-високото място и тук, над пропастта, имаше градинка. В центъра ѝ наравно с върховете на младите липи се издигаше обелиск с мраморна плоча, която гледаше към града. Плочата беше цялата изписана с имена на загинали воители.

АРТЮХОВ ПАВЕЛ ДМИТРИЕВИЧ — редник
БАЗАЕВ БОРИС АНДРЕЕВИЧ — редник
БУТИРИН ВАСИЛИЙ ГЕОРГИЕВИЧ — старши
сержант...

И тъй нататък, плътно един до друг, в две колонки. Не, воините не бяха загинали тук и не бяха погребани под паметника в центъра на градинката. Войната не стигна дори близо до града. Онези, чиито имена бяха изсечени върху мраморната плоча, бяха закопани кой знае къде из степите на Приволжието, по полетата на Украйна, сред блатата на Белорусия, в земите на Унгария, Полша, Пруссия, бог знае къде. Тези хора някога бяха живели тук, от тук бяха тръгнали на война и не се

бяха върнали. Обелискът на високия бряг беше гроб без покойници, каквито в нашата страна има много.

Светът отгатък брега бе потънал в първобитен девствен мрак. Там, отвъд реката, имаше блата, малки горички, непригодни за живеене места, нямаше дори селца. Плътната влажна стена на нощта не се прорязваше от нито една светлинка, а в далечината срещу нея се губеха сияещи етажи, равни редици от улични лампи, блуждаещи червени светулки от сновящи коли, студеното неоново зарево над покрива на отдалечената гора — светлини, светлини, светлини, цяла звездна галактика. Обелискът с имената на загиналите из далечни земи и погребани в неznайни могили, се изправяше на границата на два свята — обитаем и необитаем, на границата на щедрата светлина и непокорената тъмнина.

Този обелиск бе издигнат отдавна, преди цялата тайфа, дошла тук с китара и бутилка „гъмза“, да се появи на бял свят. Тези момчета и момичета го бяха видели още като бебета и преди много години, едва заучили печатните букви, бяха прочели на срички първите имена: „Артюхов Павел Дмитриевич — редник, Базаев...“. Сигурно още тогава не бяха имали търпението да дочетат дългия списък, а после вече бяха свикнали с него и той, както и самият обелиск, бе престанал да привлича вниманието им. Пък и до него ли им бе, щом заобикалящият свят бе изпълнен с къде по-интересни неща: павилион за сладолед, река, където винаги кълват кротушки и винаги работи пункта за лодки, в дъното на градинката бе кинотеатърът „Чайка“, там за трийсет копейки ще видиш и войната, и как се преследват шпиони, и „Ну, погоди!“ с късметлията заек — да си пукнеш от смях. Светът със сладоледа, кротушките, лодките, филмите, бе променлив, постоянен в този свят си оставаше само обелискът. Може би всяко едно от тия момчета и момичета, вече поотраснали, случайно са спирали поглед на мраморната плоча и са се замисляли за минута, че ето на, някой си Артюхов, Базаев и другите са загинали на фронта... Войната е била много, много отдавна, когато ги е нямало на тоя свят. А още по-преди е имало друга война, наречена гражданска. И революция. А преди революцията са управлявали царе и сред тях най-забележителният е бил Петър Първи, той също е водел войни... За децата последната война бе почти толкова отдавнашна, колкото и всички останали. Ако паметникът изведнъж изчезнеше, те щяха да

забележат това, но щом той непоклонливо си стоеше на мястото, значи нямаха повод да го забелязват.

Дойдоха тук, защото около обелиска бе красиво дори нощем — долу лежаха пръснатите светлини на града, шумоляха озарените млади липи и нощта разнасяше свежия полъх на река. Пусто бе в този късен час и никой нямаше да им попречи. Имаха пейка, имаха тежка като гюле на древно оръдие бутилка „гъмза“. На неподвижно равнодушната, безцветна светлина от живачните лампи червеното вино в нея изглеждаше черно като нощта, която напираше върху стръмния бряг.

Бутилка „гъмза“ и една чаша за всички.

Сократ подаде китарата на Вера Жерих и като човек, който разбира от тия работи се зае да отвори „бомбата“.

— Е, скици! Да пием по ред от чашата на мира!

Игор скромно помоли:

— Ако няма възражения, аз...

Възражения не можеше да има, задължението на Игор Проухов, всепризнатия майстор на високия стил, бе да вдига първия тост.

Сократ, нежно прегърнал бутилката, наточи пълна чаша нощна влага.

— Давай, Цицероне! — насърчи го Генка.

Игор бе здравата набит, рунтав, между дръпнатите скули — отсечен нос, стиснати челюсти в тъмен мъх — това бе зараждащата се брада на художник, която той се закле да си пусне още преди изпитите. Вдигна чашата и, мечтателно насочил нос към нея, една-две минути мълча, за да усетят всички момента, та в очакване на откровението да почувстват известна свещена тръпка.

— Приятели — пътници! — с патос провъзгласи той. — Какво прекрачихме днес? Какво постигнахме?...

По време на паузата Сократ Онучин свари да направи една обикновена размяна — бутилката на Вера, китарата на него. И в отговор удари по струните и изблея:

— Сво-бода! Сво-бо-да! Сво-о-о-бода-а!

Игор имаше нужда точно от такава опорна точка.

— Този хайделбергски човек иска свобода! — възвести той. — Може би вие всички искате същото?

— Че защо пък не — колебливо усмихнат подхвърли Генка.

— Свобода за всички или само за себе си?

— Не ни смятай за узурпатори, брадати момко.

— За всички! Свобода?! Хора, елате на себе си! Дайте на подлеца свобода, за да върши подлости! На убиеца — за да убива! За всички! Или вие, свободомислещи бунаци, смятате, че човечеството се състои само от безобидни овчици?

Обикновено ораторската сила на Игор Проухов се състоеше в пренебрежение към слушателите. Изправил рамене, с тъмна брадичка и светло чело, той взе да громи:

— Знаете ли вие, невежи създания, че дори мишките, жалки същества, се насъбират на купчинки и установяват ред: едните подчиняват, другите се подчиняват? И мишките, и маймуните, прадедите и ние, хората! Се ла ви! В живота трябва или да

подчиняваш, или да се подчиняваш! Или — или! Средно положение няма и не може да има!

— Ти, естествено, искаш да подчиняваш? — попита Генка.

Повтаряше се онова, което хиляди пъти бе ставало в училище — Игор Проухов пророкуваше, а Генка Голиков му опонираше. Философът от десети „а“ имаше само един постоянен опонент.

— Разбира се — величаво снисходително се съгласи Игор. — Да подчинявам!

— Тогава какво се моткаш с четките, Гай Юлий Цезаре? Захвърли ги, въоръжи се с нещо по-солидно. Че да те виждат и да се боят — глава можеш да счупиш.

— Ха! Чувате ли, хора? — Носът на Игор почервения от удоволствие. — Тук всички ли са толкова големи простаци, та да смятат, че четката на художника е лека, боздуганът — по-тежък, а още по-тежко — оръдието, танка, ескадрилата бомбардировачи, пълни с водородни бомби? Заблуда за простациите!

— Виват Цезар с палитра вместо щит!

— Да, да, скъпи простаци, заплашва ви Цезар с палитрата. Той ще ви превземе... Не, не се плашете, този Цезар няма да вземе да продупчва висококачествените ви черепи или пък да ви разкъсва на парчета с атомни бомби. Забравен от вас, презиран от вас до някое време, той някъде на някоя мансарда ще маца с четка по платното. И през вашите монолитни черепи ще проникне създадената от него многоцветна отрова: ще се радвате на онова, което радва новия Цезар, ще ненавиждате онова, което ненавижда той, послушно ще обичате, послушно ще негодувате, ще се окажете в пълната му власт...

— Ами ако не стане така? Ако черепите на простациите се окажат непроницаеми? Или такова нещо е невъзможно?

— Възможно е — съгласи се Игор спокойно и важно.

— Тогава какво?

— Тогава в света ще се случи едно малко събитие, съвсем незначително — някой си Игор Проухов, не успял да стане великия Цезар, ще издъхне неизвестен на улицата.

— Виж, тая работа си я представям по-ясно.

Игор вдигна чашата над главата си.

— Аз, бившият раб от трето училище, днес пия за властта над другите! Пожелавам на всички вас да властвате кой както може!

Надвесил свещенодействено нос над чашата, Игор отпи една опустошителна глътка и без да гледа, с царски жест, подаде чашата на Сократ, който държеше вече готова бутилката, изчака да му я напълнят и я протегна на Генка:

— Братле, ще отблъснеш ли протегнатата ти ръка?

Генка взе чашата и се замисли. Непонятна усмивка блуждаеше по лицето му. Най-сетне тръсна коса:

— За властта?... Така да е! Но извини ме, Цезаре, няма да се чука с тебе.

И той пристъпи към Натка.

— Пия за властта! Да! За властта над себе си! — Генка изпи чашата до дъно, една-две минути гледа с влажни очи към невъзмутимата Натка. — Сократе! Напълни я!

Но Сократ скъпернически наля до половината — за едно момиче стига толкоз, бутилката не е бездънна, я!

— Хайде, Натке... — помоли Генка. — Хайде!

Натка стана, изправи се и пое чашата — движенията ѝ театрално мудни. Лицето ѝ беше в сянка, осветени бяха само челото и подчертаните вежди. И ръката ѝ — разголена до рамото, безкостно бяла, сияйна, само бледите пръсти, които прегръщаха черния съсирек вино в чашата, бяха неспокойно пречупени.

— Хайде, Натке!

Игор Проухов наблюдаваше отстрани с едва-едва забележима мъдра усмивка.

Натка се размърда, строгост покри потъмнелите ѝ очи, вдигна чашата:

— След време, Гена, ще пия за властта... Не за моята. За нечия... над мене. Сега още е рано. Сега... — Вдигната чаша в бяла сияйна ръка. — За свободата!

И тя отметна глава, като показва за миг ослепително пулсираща шия.

Генка моментално се натъжи, а в мъдрата усмивка на Игор проблесна нов оттенък — пак толкова дълбоко снизходително съчувствие.

А Сократ вече се въртеше край Вера.

— Аз да пия за властта? — Вера блажено отдръпна румени бузи.

— Не се стеснявай, рожбо, не се стеснявай.

— Над мене винаги някой ще властва.

— За тях поркай, рожбо, за тях. Налага се.

— За тях! Нека властта им не бъде чак толкоз тежка.

— Виват, миличка, виват! Честна мента... Юлке, твой ред е. Ей, Цезаре с палитрата, слушай как Юлка ще те бие по дар слово.

Юлечка пое чашата и дълго разглежда черното вино.

— Власт... — произнесе тя. — Игоре, ти каза, че дори мишките се подчинявали една на друга. И се каниш да им подражаваш — хайде да живеем като мишките, нека силният потиска слабия. Не искам!

Юлечка откъсна поглед от чашата и впери очи в Генка — неспокойно тревожни очи на хваната птица, стиснати устни. Генка неволно се сви, а Юлечка се приближи до него. Трябваше да обиколи Натка, застанала неподвижно величествена, като музейна богиня.

— Гена... — вече съвсем близо до него, отметнала лице, с трепкащ глас се обърна тя. — Днес аз пред всички... признах, че не зная накъде да поема. Но и ти още не знаеш, нали? Хайде да си изберем един и същи път. А? Аз ще ти бъда добър спътник, Гена, верен...

Гена объркано мълчеше.

— Да тръгнем заедно, ще превземем Москва, който и да е институт. А?

Генка стоеше с порозовели скули, криейки очи. Дори Игор озадачено притихна. Сократ с бутилката преплиташе крака. Откровението на Юлечка беше изненада за всички.

А от бледното лице — тревожно блестящи, настойчиво чакащи очи.

Генка гледаше надолу, мълчеше. И Натка стърчеше отстрани като изваяние.

— Добре, Гена... — Гласът ѝ леден. — Знаех си, че няма да откликнеш. Казах ти го, за да се проверя: мога пред всички, няма да се изплаша, няма да трепна...

И предизвикателно решителното личице на Юлечка се намръщи, тя се обърна. Тънката ѝ ръка, обгърнала чашата, застина в неловка тръпка.

— Защо?! — глух вик встрани. — Защо през всички тия години съм все сама, сама, сама?! Защо страняхте от мене? Страхувахте се, че

ще ви направя нещо лошо? Не ви харесвах? Или просто не ви трябвах? Но за-що?!

Вера Жерих се премести до Юлечка с цялото си едро, пухкаво тяло, прегърна я:

— Юлечка-а!... Искаш да те хванат за ръка... Но защо? Сама ще водиш другите.

Отстрани Игор продума:

— Значи излиза, че си смела, Юлке. Виж, не го знаехме.

Сократ се разтревожи:

— Скици! Сълзи пуснахме! И то днес! Ще ви изпея нещо весело!

— Недей. Няма вече...

Юлечка отстрани Вера и се усмихна и тази усмивка, жалка, колеблива, озари сериозното ѝ лице.

— Може ли да пия за тебе, Натке? За твоето щастие, каквото аз нямам. По тебе се лепят всички и ще продължават... Завиждам ти. Не го крия. Затова и ще пия...

Натка не се помръдна. Не възрази. Сократ удари по струните.

---

[1] Стиховете в повестта преведе Емил Рупел. — Б.пр. ↑

5.

Зоя Владимировна се бе изморила да пресмята колко пъти в живота си бе изпращала абитуриенти и как почти винаги тези празнични балове оставяха в душата ѝ толкова тягостна горчилка, че ѝ се струваше край, няма смисъл повече да живее.

От уважение ѝ се чудеа: та тя преподава вече четирийсет години! Всъщност повече, почти половин век, въпреки че не беше на толкоз много години — шейсет и пет.

Родното ѝ село, парцаливо и цървулено, преди революцията имаше само двама грамотни — бившият околийски писар, който караше мъжиците да му викат барин и пропилия се, разпопен псалт. Дори местният богаташ Панкрат Кузовлев, който търгуваше на едро с лен и кожи, не можеше да се подписва на държавните документи.

В началото на двайсетте години в селото дойде учител, отракан момък, на когото едната ръка бе осакатена на полския фронт. Той се зае не само с децата, но и с възрастните, в разговорната реч се появи новата дума „ликбез“^[1].

Децата по-бързо от селяните и селянките усвояваха буквара и сами ставаха учители. Зойка, шестнайсетгодишната дъщеря на Ръждивия Володка, селския самоук ветеринар и буен балалайкаджия, подготвяше брадатите мъже, които се потяха като сричаха: „Ни-е не сме ро-би. Ро-би-те не сме ни-е“.

След две години селсъвета я изпрати в училище за учители, след което тя отиде в малко горско селце, още по-глухо от родното ѝ село. Там я чакаше празната къща на заточения кулак, която трябваше да стане училище.

Отначало то имаше само една първа група, в която редом с малките седяха селските моми и ергени и в часовете се задириаха. После се оформиха четири групи: всичките в една стая, пред една дъска и за всички една учителка — Зоя Владимировна.

След едногодишен курс за усъвършенстване я преместиха в едно работническо селище. Пред очите ѝ то се разрасна в град. Събаряха

старите къщи и училища и строяха нови, светли и просторни, надойдоха учители с педагогическо образование. А Зоя Владимировна както и преди се мъчеше с учениците, най-много сили посвещаваше на най-мързеливите, на най-неподатливите, които не обичаха нито училището, нито учителите мъчителни.

Педагозите от учителските институти я гледаха отвисоко, но тя ги превъзхождаше със своята добросъвестност до самоотрицание. Не се омъжи и не създаде семейство: до него ли ѝ беше, след като цялото си време и сили отдаваше на учениците, само на тях! И на първо място — на неподатливите.

И всеки път, когато тези ученици завършваха училище и идваха на своята прощална вечер, пременени, сякаш израснали от деня на последния изпит, Зоя Владимировна оставаше сама. Учениците се тълпяха край другите учители, прегръщаха другите, целуваха ги, пиеха, спореха и никой не се и сещаше да отиде при нея, да я прегърне, да си поприскава от сърце, да ѝ подхвърли поне набързо: „Сбогом!“.

Всичките си сили, цялото си време, години, десетилетия наред, забравила за себе си, отдаваше само на учениците! А те я забравяха още преди да прекратят прага на училището. Тогава за какъв дявол се блъскаше като риба на сухо? В името на какво жертваше себе си?... Не ѝ се живееше повече.

Но живееше, не излизаше в пенсия, защото не можеше без училището. Без него животът ѝ би бил съвсем пуст.

Неуважението на учениците към нея все някак понасяше — беше посвикнала за толкова години. Но виж, неуважението към училището... Изказването на Юлия Студьонцева ѝ се виждаше чудовищно. Ако някой друг изтърсеше нещо подобно нямаше да се огорчи, но Студьонцева! На ръце я носеха, възхваляваха я и групово, и поотделно, изпадаха в умиление! Предателство, другояче не можеше да се нарече. А Олга Олеговна я оправдава, вижда някакви особени причини: „Повод за тревога...“.

Зоя Владимировна прекъсна мълчанието.

— Да не би вие, Олга Олеговна, да смятате — като наблягаше, с потисната неприязън, — че в случая сме виновни ние, а не Студьонцева?

И Олга Олеговна искрено се учуди:

— Че за какво да е виновна? Дето каза каквото мисли?

— Аз виждам само едно — клевета по адрес на училището.

— Пък аз — страх и тревога: нищо не я влече, не знае по кой път да тръгне, какво да избере в живота, с какво да бъде полезна.

— Сама си е виновна.

— Тя ли?... Само тя, Студьонцева, ли е такава? Другите все целенасочени натури ли са? Знае ли по какъв път да тръгне Вера Жерих, Бистрова?... Че от целия випуск ние можем да назовем само един човек с определени интереси — Игор Проухов. Но неговото увлечение възникна независимо от нашите усилия, дори въпреки тях.

— Лично аз не виждам тук своя вина! — отсече Зоя Владимировна.

— Никога ли не сте карали учениците да учат едно или друго без да се съобразявате дали то им харесва, или не? Не сте ли ги заставяли да отделят повече сили и време на предмета, който не харесват?

— Но децата обичат да се мотаят из улиците, да стърчат из входовете, в най-добрия случай да четат братя Стругацки, а не Толстой и Белински. Искате да допусна невежество, така ли, скъпа Олга Олеговна?

Завучът разглеждаше с черните си загадъчни очи лицето на Зоя Владимировна, неизменно запазило мъртвешкия цвят на повехнал планински божур.

— Какво пък... — продума Олга Олеговна. — Ще трябва да се обясним най-откровено.

— Значи вие сте криели нещо от мене? Така ли било!

— Да, криех. Отдавна ви наблюдавам и стигнах до извода, че чрез уроците, които преподавате вие, Зоя Владимировна, в края на краищата развъждате невежи хора.

— Какво-о?!

— Моля за извинение, но е така.

— Мислете какво приказвате, Олга Олеговна!

— Сега ще се опитам да ви го докажа. — Олга Олеговна се обърна към директора: — Иван Игнatieвич, нали нямате нищо против, ако за експеримент проведе с вас кратък изпит?

Директорът уморено се отпусна на стола: разбра, че разговорът вече нямаше да бъде кратък — ще трябва да изтърпи дълъг спор, един от онези, които предизвикват взаимна раздразненост, които скъсват утвърдени отношения и почти никога не дават чувствителни резултати.

— Иван Игнatieвич, вие можете ли да си спомните през коя година е роден Николай Василиевич Гогол?

— Хм-м... Умрял е през петдесет и втора, но кога се е родил, представете си, не си спомням.

— А през коя година Лев Толстой е завършил големия си роман „Война и мир“?

— Наистина не мога да кажа точно. Ако пресметнем приблизително...

— Не, трябва ми точни отговори. А можете ли да ни цитирате знаменитото място от статията на Добролюбов, дето се казва, че Катерина е лъч светлина в тъмно царство?

— Опазил ме бог — вяло махна с ръка директорът.

И Ольга Олеговна с предишната решителност, отново се обърна към Зоя Владимировна:

— Ние с Иван Игнatieвич сме забравили рождената дата на Гогол, защо е необходимо тя да остава в паметта на нашите ученици? А ето че осемдесет, ако не и всичките деветдесет и девет процента от знанията, с които вие усилено тъпчете учениците, се състоят от такива сведения. Вие и мнозина от нас тук... В живота тези сведения не ни трябва всеки ден, понякога изобщо не са ни необходими, затова се и забравят. Деветдесет и девет процента от онова, което преподавате! Не ви ли се струва, че това е гаранция за утрешно невежество?

По повехналото лице на Зоя Владимировна избиха мъченически бръчки.

— Напразно преподавам... — изрече тя със спазъм в гърлото.

— Доскоро и аз така мислех — отговори Ольга Олеговна без да навежда очите си със стаена в тях вражда.

— Странно... Сега не мислите ли?

— Сега стигнах до извода, че такова преподаване не остава безнаказано. И не само невежеството е последица от него.

Зоя Владимировна, изопната от напрежение, посрещаше открития поглед на Ольга Олеговна — чакаше.

— Поднасяхме неустойчивото, отлитащото и то в най-категорична, почти насилствена форма — научи го на всяка цена, отдай цялото си време, всичките си сили, забрави собствените си интереси. Забрави онова, което най-много ти се удава. Излиза, че развъждаме хора, които са небрежни към себе си. Да, но ако човек е

небрежен към себе си, той едва ли ще бъде внимателен към другите. Сведенията, с които тъпчем ученика, се изпаряват, остава тъпата небрежност. Не ви ли плаши това, Зоя Владимировна. Аз, да си призная, се чувствам неудобно.

Тънките устни на Зоя Владимировна побеляха.

— И ме обви... — тихо, с вътрешен трепет. — Но защо само мене обвинявате, аз ли съм най-виновната? Може би вие все пак сте

по-виновна? Та вие сте завуч и то от много години. Кой, ако не вие държи всички карти в ръцете си?

— Прекрасно знаете с какви карти ми се налага да играя. Вие, Зоя Владимировна, имате по-силни козове. Всякакви мои забележки отхвърляте с лекота: аз, значи, изцяло се придържам към утвърдените учебни програми. От една страна са остарелите училищни програми, от друга — консервативните навици на самите преподаватели, а по средата — завучът на училището. Няма по-безпомощна фигура в нашата педагогика.

— Вие се обявявате дори против програмите! Искате да направите революция в обучението в страната? Не е ли много?

— Просто искам учителите, с които работя, да си отворят очите пред опасността. Страшната опасност, Зоя Владимировна! И преди я усещах, но сега я почувствах особено ясно. Дали пък чак толкова рядко от училището излизат хора, които нямат никакви интереси, никакви увлечения? Нали все пак са длъжни да запълнят свободното си време с нещо, да се занимават? Добре ще е, ако почнат да си прахосват времето в безобидно праскане на карти, ами ако вземат и да пият... Малко ли приказки слушахме за пропили се младежи. Спомнете си нашумялото преди две години дело в съда. Трима пияни хлапаци по на седемнайсет-осемнайсет години посред бял ден на автобусната спирка намушкали с нож една жена. Ей тъй на, заради подозрителния поглед, заради израза на недоволство — три деца останаха без майка.

Директорът изпъшка от досада.

— Е, хайде де!

— Ама те не бяха наши, от чуждо училище бяха. Това ли искате да кажете, Иван Игнatieвич?

— И слънцето има петна. Не свързвайте патологичната уродливост с нашето обучение.

— Забравихте ли, че миналата година милицията задържа в пияно състояние нашия ученик Сергей Петухов. Той не е убивал, да! Но се е пристрастил към водката! Защо? Дали семейството му го е развалило? Не, то е добро — майката е лекарка, бащата — инженер, и двамата са почитани хора, не слагат капка алкохол в устата си. Лоши другари ли са го отклонили от пътя му? Но другарите му са пак наши бивши ученици, тогава тях кой е развалил? Напил се, закарали го в

милицията. Можем ли да гарантираме, че един пиян юноша няма да извърши престъпление?

Иван Игнatieвич нищо не отговори, беше забил очи в земята, съсредоточено сумтеше. Нина Семьоновна от вратата бе втренчила очи в Олга Олеговна. Физикът Павел Павлович се мръщеше и пушеше. На обезобразеното от белега лице на математика Инокентий Сергеевич трепваше мускул — верен признак, че преподавателят е развълнуван.

Сред настъпилата тишина Зоя Владимировна полека-лека се надигна от стола.

---

[1] Ликбез — ликвидиране на неграмотността (рус.). — Б.пр. ↑

6.

Юлечка Студьонцева пи за щастието на Натка и момичето не й възрази, не прихна в отговор — прие тоста. Щом е тъй, тогава струва ли си да се разстройва, че тя, Натка, не подкрепи неговия, Генковия тост... Просто както винаги си показва рогата, върши глупости. Нека...

И Генка с облекчение се озърна.

Пред него бяха другарите му. Всички се бяха родили в една и съща година, в един и същи ден бяха тръгнали на училище — от седемнайсетте живени на тоя свят години десет се познаваха — цяла вечност! И Генка си спомни едно слабичко момченце с голяма ученическа фуражка, която се смъкваше до острия нос, с къси панталонки и тънки крака с изподраскани колене. Това беше Игор Проухов, на който сега вече бе почнала да никне брада. Спомня си, и то хубаво, Сократ Онучин: дребен, пъргав като живак, креслив, шумен, непрекъснато му се мотаеше из краката, а когато се сбиеха, хапеше.

Спомня си и Юлечка, тя май не се е изменила толкова, дори не се е източила много — каквато си беше сериозна, такава си и остана. Но виж, колкото и да е странно, изобщо не си спомня Натка от онези минали времена през първата им учебна година. И Вера Жерих също... Трудно му бе да повярва, че дълго време не бе забелязвал Натка.

Пред Генка стояха другарите му и едва сега той остро почувства, че скоро ще трябва да се раздели с тях, че други хора ще навлязат в живота му и самият живот ще стане по-друг. Какъв? Кой можеше да знае тази тайна на тайните? Сърцето му се свиваше, но не от страх, не. Свикнал бе всички наоколо малко да се страхуват от него и да го уважават. Тайна на тайните — та нали неизвестното крие незначителни сполуки? Странно бе, че Юлка Студьонцева — уж е късметлийка! — а днес бе такава една, прекалено дръпната. Изведнъж взе да му се натрапва за спътница... Генка й беше благодарен и я съжаляваше.

— Та това е хубаво, хубаво е! — насили се той. — Хиляди пътища! Все ще попаднеш на някой от тях и няма да сгрешиш. Нито

ти, Юлке, нито аз, нито Натка... Виж, за Игор е по-трудно — избрал си е един път. Така че може да сгреши.

— Брат! Риск печели, риск губи! — отби упрека Игор.

Юлечка разпалено възрази:

— Дори да сгреши Игор!... Тогава ще има, както и ние, хиляди пътища без един. Ще бъде щастлив както всички ние. Но той май не иска такова щастие, аз — също! И аз искам да рискувам!

— Забравихте ли, скици, човекът е създаден за щастие както птицата за полет! — провъзгласи важно Сократ. — Лети накъдето я отвее. — Той задрънка на китарата: — Ех, какъв безкраен океан! Днес съм тук, а утре — там... Това е!

— Да, но птицата лети и срещу вятъра — напомни му Игор. — Пък и ти не си птица, ти си власинка на глухарче.

— Ама власинките са със семенца. Където паднат — корен пускат... — Генка се протегна, та чак кокалите му изпращяха. — И поник-ват!

— Семенцето може да падне и върху камък — напомни Юлечка.

Натка мълчеше както винаги невъзмутима, застанала в спокойна поза — цялата тежест на излятото тяло падаше върху единия крак, ръката ѝ бе метната върху бедрото. Тя лениво се размърда и лениво произнесе:

— Да летя. Да се щурам. По-добре да чакам.

Вера въздъхна:

— Ти, Наточка, няма да чакаш много. Ти си като запален фенер, отдалеч се виждаш, щастието само ще долети при тебе.

— Колко сме различни! — учуди се Юлечка.

Сократ неочаквано удари с все сила струните и запя:

— Не бийте Ванката Морозов! Нали не е виновен той! Празник ли е днес, или погребение, скици?

— И едното, и другото — отговори Игор. — Погребваме миналото.

Вера Жерих отново шумно въздъхна:

— Скоро ще се пръснем. Познавахме си и зъбите, станахме си близки и изведнъж...

— Дали си знаехме и зъбите, а? — усъмни се Игор.

— Какво приказваш? — учуди се Вера. — Десет години сме заедно и да не се познаваме добре.

— Ти знаеш ли всичко, което аз мисля за тебе?
— Нима мислиш нещо лошо? За мене? Какво приказваш?
— Не ти ли се е случвало и ти да си помислиш за мене нещо лошо?... Та това са десет години.
— Не ми се е случвало. За никой нищо лошо...
— Завиждам ти, мадоно, че си толкова свята. Генка, ти си ми приятел, винаги ли съм бил добър за тебе?
За секунда Генка се замисли:
— Не винаги.
— Точно тъй. В трудни минути от живота какво ли не се случва.
— Трудни минути... Че ние имали ли сме такива?
— Наистина! Дори трудни минути не сме имали, но какво ли не сме си мислили.
Юлечка трепна:
— Момчета! Момичета!... Аз много, много искам да знам... Аз чувствах, че вие всички... Да, не ме обичахте. Кажете ми открито, моля ви. Не ме жалете и не се стеснявайте.
Очите й молеци, ръцете й нервно мачкат края на роклята.
Генка рече:
— Че какво, приятели ли сме, или не? Хайде да се разделим без помежду ни да остане нещо скрито.
— Няма да я бъде тая — заяви Игор.
— Няма да я бъде, защото не сме толкова близки, та да бъдем откровени, така ли?
— Ами ако откровеността не ни допадне?...
— Тогава значи дружбата ни не струва пукнат грош.
— Аз може да не искам да казвам на всеослушание онова, което мисля. Например за тебе — подхвърли Натка на Генка.
— Какво пък, не можем да те накараме насила.
— Който не иска да говори, да става и да си върви — обяви Юлечка.
— За онези, които си отидат, няма да говорим. Само в очите! — предупреди Генка.
— Пука ми на мене, хулете ме, хвалете ме, само не ме настъпвайте по мазола. — Сократ Онучин удари с цяла ръка по струните: — Все ми е ед-но-о!
— Пък на мене не ми е — рязко подхвърли Юлечка.

— На мене също — призна Игор.
— И на мене — произнесе тихо Вера.
— Ако кажете нещо лошо за мене ще го преживея и ще ви простя — обяви Генка.
— Май ще се наложи всички да прощават...
— Аз оставам — реши Натка.
— Ще кажеш всичко от край до край и открито.
— Геночка, не ме учи как да живея.
— От кого ще започнем? Кого първи ще съдим?
— Мене! — предизвикателно предложи Юлечка.
— Хайде от Вера. Ти, Верке, си душица, от тебе по-лесно ще наберем скорост — посъветва Игор.
— Ах, страхувам се първа!
— Може от мене — предложи се Генка.
— Скици! — завайка се с плачевен глас Сократ. — Та ние правим събрание. Още в училище ми омръзнаха събранията!

*Ех, дайте на псетата кокал —
и те ще се сръфат завчас!
А който пък вино е локал —
умира от жажда за квас!*

— Затвори си човката! Момчета, да не крием нищо! Да бъдем откровени към всички!
— Скици, та събранието ще се занимава с персонални въпроси. Това е дълга работа. Цялата нощ ще ни иде без веселейшън!
Генка застана пред пейката:
— Господа съдебни заседатели, моля заемете местата си!
Генка никак не се безпокоеше за себе си — в училище всички го обичаха, пред другарите си бе свят и чист, нека Натка чуе какво мислят за него.

7.

Зоя Владимировна стана от мястото си — изсушено плоска, непрегъваща се, с отметната назад побеляла глава, на посивялото, свито колкото юмрук лице — малки, мътно проблясващи очи.

— Вие се обявихте против училището, Олга Олеговна, но започнахте от мене. Не е случайно, да, да, разбирам ви. И сте права, абсолютно права сте: онова училище, от което сте толкова недоволна сега, онова училище и аз сме едно цяло. Училището като такова не можете да зачеркнете, но мене... Мене май не е чак толкова трудно...

Олга Олеговна не я прекъсваше и не се помръдваше, седеше в ъгъла наведена напред, очите ѝ целите в сянка. И пак шумолящия глас на Зоя Владимировна:

— Сигурно си спомняте Сенечка Лукин. Как няма да го помним, когато ни беше дошло до гуша от него, всеки клас караше по две години и все гледаше да остане и трета. Все за него приказвахме, по-известен беше и от Юлечка Студьонцева. Как го теглех този Сенечка! За ушите, за ушите до книгите, до тетрадките, по два часа след училище всеки ден се занимавах с него. Ако пресметна каква част от живота ми отне Сенечка! Хем му се карах, хем го съжалявах... Да, да, съжалявах го: как, виках си, ще я кара като е такъв бутнат? Две думи не може да каже, три думи без грешка не написва, една страничка ще прочете — ще плувне в пот от напрежение. Да не беше законът за всеобщото обучение бихме го изпъдили от училище, а така с голям зор го избутахме до осми клас. И ето наскоро го срещнах. Позна ме, как няма да ме познае, усмихва ми се с цяла уста, чак златния му зъб се видя, заприказва ме: „Що тъй, Зоя Владимировна, палтото ви не е шик, извинявам се, колко си докарвате на месец? Аз сегинка съм на трактор, значи, два пъти повече от вас зимам — мотоциклет имам, къща ще си дигам...“. Как се радваше, как се радваше, че не е като мене! И наистина, няма за какво да ми завиждат. По шестнайсет часа на денонощие съм работила години наред, десетилетия, а какво съм получила? Болести и умора. Ох, колко съм изморена! Не съм заможна,

нямам покой. Уважение също... Почитана учителка, заобиколена на стари години от любовта на учениците се среща само по кината. Но, мислех си, има нещо, което на никой никаква сила не е в състояние да отнеме! — вярата, че не съм прекарала живота си напразно, че съм била полезна на хората и то не малко! Тъй или иначе хиляди ученици са минали през ръцете ми, на ум и разум са се научили от мене. Смятат, че за човека най-страшното е да бъде убит. Но убийците могат да ти отнемат само онези дни, които още ти предстои да изживееш, останалите дни и години не могат, безсилни са. Но вие, Олга Олеговна, имате намерение да убиете цялото ми минало, върху всичко да сложите кръст!

Олга Олеговна не мръдваше — присвити устни, немигащи, скрити в сянката очи.

— Ами ако и вас ей тъй като мене ви зачеркнат с цялото ви минало! — сподавено възкликна Зоя Владимировна. — Погледнете ме, погледнете ме по-внимателно! Пред вас стои съдбата ви — набръчкана, уморена педагогическа кранта, измъчена от дълъг път. Ще приличате на мене. Погледнете ме, не е ли ваш този портрет?

Зоя Владимировна трескаво взе да търси носната си кърпичка в ръкава, намери я, допря я до зачервените си очи.

— Най-сетне ще кажа: обичах училището и пак ще го обичам. Да! Такова каквото е! Не мога да си го представя друго! Разсадник на писменост, на знания. И любовта, и гордостта за училището никой, никой не може да ми отнеме! Не може!

Тя още веднъж допря смачканата кърпичка до очите си, въздъхна на пресекулки, скри кърпичката в тесния ръкав.

— Всичко хубаво!

И се запъти към вратата, повлачила крака, превила тесен кокалест гръб.

И никой не посмя да я спре, мълчаливо я изпратиха с поглед... Само Нина Семьоновна, която седеше до вратата, се надигна от стола смутена и разстроена, изправи се и я пусна да мине.

8.

На пейката са се наредили тясно един до друг и петимата: Сократ с китарата, Игор наведен напред, опрял лакти в коленете, Вера и Натка прегърнати, Юлечка неловко приседнала на крайчеца на скамейката.

А пред тях Генка усмихнат, отместил крак встрани.

Ако бе седнал до тях, ако бе останал в групата, може би нещата щяха да се развият малко по-иначе. Той сам застана срещу всички — те да го съдят, той да се оправдава. И затова всяка дума звучеше по-тежко, по-сериозно, а значи и по-болезнено. Но това стана ясно по-късно, а сега Генка стоеше усмихнат и чакаше. Новата игра не му се виждаше рискована.

Всички поглеждаха към Игор, той умееше да говори открито, грубо, но така, че да не обижда, той бе най-близкият приятел на Генка, кой, ако не той, трябваше да започне. Но този път Игор измърмори:

— Аз съм пас. Отначало ще послушам.

И Сократ глупаво се хилеше, и Натка безстрастно мълчеше, и Юлечка студено гледаше встрани.

— Аз ще кажа — изведнъж пожела Вера Жерих.

Все пак странно — Вера не бе от тия, дето проправят път на другите: все се криеше зад нечий гръб, все повтаряше подир някой, все се съгласяваше с някой. Тя се реши! — седнаха по-близо един до друг, приготвиха се да слушат. Генка стоеше отместил крак и търпеливо се усмихваше.

— Геночка — започна Вера, като придаде на широкото си бузесто лице сериозен вид, — знаеш ли, че си щастливец?

— Добре де, не ми се подмазвай.

— Ох, Геночка, чакай... Ще започна с това, че си се родил под щастлива звезда — баща ти е директор на комбината, може да се каже той коли, той беси. Някога нещо да ти е липсвало, Геночка? Майка ти карала ли ти се е, ако си скъсаш палтото, ако си подпетиш обувките? Трябва ти нов костюм — моля, заповядай, старото колело не ти харесва — купуват ти друго. Щастливец си по рождение.

— Ами какво да правя, да се кая ли за тая работа?

— Красив си, здрав си, умен си, и по характер си добър, защото никому не завиждаш. Но... Не знам наистина, дали да казвам всичко? Ще вземеш да се обидиш.

— Казвай. Ще го понеса.

— Та ето ти, Гена, си бездушен като всички щастливи хора.

— Тъй ли?

Генка усети неудобство — засега още слабо, учудващо: очакваше признания, похвали, готов беше дори да засече някой, ако се престарее — не се подмазвай — но нямаха намерение да го хвалят. И кракът му отместен встрани, и на устата му усмивчица, наистина не на място. Но се оказа невъзможно да прогони тази неуместна усмивка.

— Дай примери! — изкомандва той.

— Например аз през зимата си навехнах крака и останах в къщи, ти дойде ли да ме видиш? Не.

— Вера, ти си една такава... любвеобилна. Всички не могат да бъдат като тебе.

— Добре, не е задължително да приличаш на мене. Пък и ако си помислим — за какъв дявол съм ти притрябвала? Само дето сме дишали въздуха в една класна стая, понякога ей така сме се събирали в компания, да: взема да умра — сълза няма да пророниш. За какво да ме съжеляваш, а да приличаш на мене не е интересно — ти си по-умен и по-самостоятелен. Но не приличаш, да речем, и на Игор Проухов. Спомняш ли си, когато на Сократ майка му го изгони на улицата?

— Нека да уточним, бейба — прекъсна я Сократ. — Не ме изпъди, ами аз сам я напуснах в защита на принципите си.

— Къде спа тогава, Сократе?

— При Игор. Аз му позирах, а той рисуваше своя шедьовър — портрет на хипи.

— Защо не спа у Гена? Той има собствена стая, свободна кушетка.

— Там не ми е много гот.

— Точно там е работата, Сократче, че не ти е гот. Трудно ми е дори да си представя, че можеш да бъдеш гост на Генка. Ти — несресания, неумития.

— Е-е! Моля без нападки!

— Че ти си един нещастник, а това е къща на щастливци.

— Ама ти какво само си ми заповтаряла щастие, та щастие? Аз какво съм виновен?

Генка продължаваше да се усмихва, но вече не беше в състояние да командва усмивката си — беше се впила в лицето му, кривичка, неискрена, в дън земя да потънеш. И всички го виждаха — той бе на показ. Усмихваше се, но в душата му се надигаше злоба... Към Вера. Какво я прихванаха? Винаги е била готова да послужи, а сега какво се е навила? Какво ѝ стана?

— Да, Геночка, да! Сякаш не си виновен, че си бездушен. Но ако крадецът краде, защото бил нещастен в живота, оправдават ли го? А?

— О, забавна бейби, днес си те бива! — искрено се учуди Сократ.

— Бездушен съм бил, че преди половин година не съм те навестил и не съм поплакал над твоя навехнат крак! Или защото Сократ не дошъл да спи у нас, ами се бутнал при Игор! Ех, знаеш ли...

— Ами я си спомни, Геночка, когато Славик Панюхин си изгуби парите за похода...

— Не се ли сещаш кой му помогна? Сигурно ти?!

— А-ха-а! Знаех си, че ще ни припомниш оня продаден велосипед! Че как иначе, продаде си колелото, не ти се досвидя за приятеля... Но я си спомни отначало какво беше отношението ти? Та ти напсува горкия Славчо като хамалин. А ние не му казахме нито дума, почнахме да събираме по рубли и едва тогава ти се усети. След като ние... Не, аз не казвам, че си алчен, Гена, просто кожата ти е малко по-дебеличка. Нищо не ти струваше да направиш благороден жест — на, Славчо, не ми е жал, ето каква широка душа съм. Та ти не заделяше от залька си, Геночка. Беше ти омръзнал старият велосипед, трябваше ти нов — бегач...

Кръвта нахлу в главата му и усмивката, впила се в лицето му, най-сетне изчезна. Генка пристъпи към Вера:

— Ти... Ела на себе си! Та туй е свинщина!

Вера не се изплаши, а се нацупи, сякаш не тя, а той я беше обидил:

— Не ти ли харесва? Извинявай. Че ти сам искаше всичко да кажа, най-откровено...

И млъкна.

Игор бе сериозен, Сократ неспокойно шаваше, Натка бе хладнокръвно спокойна, облегнала се бе на пейката до нацупената Вера — лицето ѝ оставаше в сянка, виждаха се само строгите ѝ вежди.

— Лъжа! — викна Генка. — От начало до край лъжа! Особено за колелото!

И млъкна, тъй като лицата им не се промениха — както преди затворено сериозен бе Игор, неспокоен — Сократ, спокойна — Натка и нацупена — Вера. Сякаш не бяха чули думите му. Как да им докаже, че е искал да спаси Славчо, че го е съжалявал? Дори велосипедът не е доказателство! Мълчат. А той сякаш гол бе застанал пред всички.

— Да сложим край на това напразно губене на време, момчета — вяло произнесе Игор. — Ще се изпокараме.

Да сложат край? Да се разотидат? След като го наклепаха! Натка вярваше, Игор също, а Верка се бе нацупила. И напрегнато, в очакване блестяха очите на бледното лице на Юлечка Студьонцева... Да свършат до тук, да се съгласи с лъжата, да остане оплют! И от кого? От Вера Жерих?

— Не! — процеди Генка през стиснатите зъби. — Сега вече не... Няма да сложим край!

Игор се изкашля недоволно, промърмори настрани:

— Тогава да се уговорим — не се сърди човече. Нека всеки каже каквото мисли — това е негово право, ще го търпиш.

— От мен повече нито дума! — обидено заяви Вера.

Побиха го тръпки: наприказва куп гадости — и повече нито дума. Никой обаче нямаше и намерение да се възмути — Игор бе мрачно сериозен, Натка — спокойна. И да търпи, да не се сърди...

До този миг Генка бе живял победоносно — никому не отстъпваше, не знаеше поражения, не беше му се налагало дори да се брани, закрилял бе другите. И ето че пред Вера Жерих, която и себе си не можеше да защити като хората, която винаги бе прикрепена към някой, той, Генка, се оказа безпомощен. И всички го гледаха с любопитство, но без съчувствие. Сякаш бе гол пред тях — неудобно му бе, вдън земя да потъне!

— Може ли аз? — Юлечка както в училище вдигна ръка.

Генка се обърна към нея с надежда и страх — толкова му беше необходима сега подкрепа!

— Не отишъл при болен другар, не поканил бездомния Сократ да преспи у тях, за стария велосипед... Колко е дребнаво и глупаво всичко това!

Сериозно, бледо лице, панически искрящи очи. Толкова му е необходима подкрепяща дума! Генка ще каже за Юлечка само хубави неща — и нея в класа я смятаха за бездушна, никой не я разбираше — зубрачка, учебникарска мишка. Колко трудно ѝ е било да понесе всичко това! Генка дори се ужаси — той само от минута разбра що е несправедливост, а Юлечка я бе търпяла едва ли не през всичките десет години!

— Аз вярвам, вярвам, че ти, Гена, няма да откажеш на другаря си легло, и колелото няма да ти се посвиди за него... — Блесналите ѝ очи гледаха право в него. — Дори последната си риза ще му дадеш. Вярвам! Ами когато бият някой, нима не се спускаш на помощ? Дори живота си ще пожертваш. Но... В името на какво? Само заради едно нещо, Гена: живота си няма да пожалиш, за да се издокараш. Да! Ти например, не би се заел като Алберт Швейцер да лекуваш прокажен и не само че не би го лекувал, но през улицата няма да го преведеш — ще те е гнус... Нещастник някой също не би подкрепил, защото около него шетнята е голяма и никой няма да ти аплодира. Дали това е от бездушие? Не! Тук работата е къде-къде по-сериозна. Ризата, велосипедът, залагането живота на карта — не заради някой друг, а заради самия тебе. Ти се смяташ смел, благороден! Толкова обичаш да се харесваш на себе си, че забравяш за другите. Това не е бездушие, а нещо по-лошо — себелюбие! Бездушния всеки ще го забележи, а себелюбеца — не, защото той само това гледа — да се представи за добър. Именно в трудна минута себелюбецът ще те подведе. Неговата щедрост не е истинска, благородството му е фалшиво, красотата му е лъжлива като от руж и пудра... Ти си светулка, Гена, красиво светиш, но за греене, не грееш.

Юлечка наведе клепачи, за да скрие очи и млъкна. И лицето ѝ изведнъж доби уморен и безразличен вид.

— Ти туй дете аз... за Москва ли? — с мъка продума Генка.

— Както искаш, така си го мисли. На мене вече ми е все едно.

Генка смазан размърда брадичка. Пред него седяха приятелите му. Други по-близки от тях той нямаше. И се оказа, че те, които са му

близки, познати от детинство, не мислят за него много хубави неща, сякаш им бе враг.

Той се овладя и потиснато попита:

— Туй за светулката... ти и по-рано ли? Или едва сега ти хрумна?

— Отдавна го бях разбрала.

— Тогава как така... за Москва?

— Подир светулка можеш стремглаво да нахълташ в гъсталак, след себелубец ще заминеш не само в Москва, но и в Сибир. В тоя случай вече не си в състояние да направиш нещо със себе си — без да вдига очи тихо отговори Юлечка.

Нощта напираше към пропастта и лъхаше на речна влага. Пред всички като разсъблечен... Светулка, как можа!

Само за да не проточва мъчителната тишина Генка помоли с пресипнал глас:

— Игоре, казвай ти!

— Хайде все пак да сложим точка. Иначе ще се разделим като врагове.

— Искаш да ме спасиш ли, благодетелю?

— Не изпитвам никакво желание да се ровя в тебе, брат.

— Ударй, не го извъртай.

— М-да-а.

Игор Проухов... С него бе седял на един чин, него бе защитавал в детските сбивания. Колко пъти, когато ходеха за риба и лежаха нощем край огъня, си споделяха най-съкровени неща. Много спореха, често не бяха съгласни един с друг, понякога се разсърдваха, дори скарваха, но никога не стигаха до вражда. Игор не е Юлечка Студьонцева. Ако можеше да разбере колко му е трудно сега на Генка: поставен в глупаво положение, без вина виновен, нещо повече — заклеен — светулка, виновен, ама че го рече... Ако Игор го разбере и кажеше добра дума за него — да отреже Вера, да възрази на Юлка — а Игор можеше да го направи, за него то не бе трудно — тогава всичко изведнъж щеше да си отиде по местата.

Но пред всички да моли за помощ, да признае, че е слаб, Генка не можеше и затова произнесе почти заканително:

— Удрй! Но имай предвид, че и аз няма да се церемоня.

Ех, ако Игор го бе разбрал и не бе повярвал на заканата, светът щеше да си остане същия: светът, където дружбата е свята, правдата тържествува, а лъжата се наказва...

Но Игор почегърта небръснатата си брадичка и без да гледа Генка в очите мрачно каза:

— Да не съжаляваш?... Няма? Какво пък...

9.

Вратата след Зоя Владимировна се затвори. Минута-две никой не помръдна.

Изскърца стола под Иван Игнatieвич, директорът нерешително се надигна, изви гърди към Олга Олеговна, намръщено строг и затворен:

— Не ви ли се струва, че обидихте един човек? Силно и незаслужено!

Олга Олеговна не мигаше, очите ѝ бяха широко отворени, но въпреки това неподвижното ѝ лице изглеждаше някак сляпо. Тежката ѝ гъста коса бе вдигната нагоре, а раменете изправени.

— Много съжалявам, че стана така. — Гласът ѝ сух, безизразен.

— Направете си труда да ѝ се извините.

Иван Игнatieвич рядко се сърдеше, но когато изпаднаше в такива състояния винаги ставаше церемониално вежлив: „Направете си труда... Смея да се надявам... Позволете да разчитам...“.

— Да ѝ се извиня? За какво?

Неподвижното лице на Олга Олеговна оживя, погледът ѝ отново стана подозрително напрегнат.

— Вие, любезна Олга Олеговна, току-що казахте, позволете да ви напомня: „Много съжалявам, че стана така“. Надявам се, че съжалението е искрено. Тогава направете следващата крачка — извинете се!

— Съжалявам... Сигурно както и всеки от нас. Съжалявам, че дългият живот на Зоя Владимировна завършва с неоправдани надежди.

— Ще си позволя да ви направя забележка — „неоправдани надежди“ е твърде силен израз.

— Нима тя сега не го призна сама?

— Да не вземете да ни уверявате, уважаема Олга Олеговна, че дългият живот на Зоя Владимировна не е допринесъл никаква полза?

— Полза ли?... Тя преподава четирийсет години: Гогол е роден през тази и тази година, Евгений Онегин е представител на излишните

хора, Катерина от „Буря“ е лъч светлина в тъмното царство. Четирийсет години едни и същи готови формули. Цялата литература е комплект от сухи формули, които е невъзможно нито да обичаш, нито да ненавиждаш. Замислете се — литература, която не вълнува. Това е толкова безсмислена работа, както да речем печка, която не топли или фенер, който не свети. И става така, че четирийсет години Зоя Владимировна е лишавала от смисъл литературата. Пушкин, Достоевски, Толстой, Чехов чрез словото си са изгаряли сърцата на хората. В целия свят хората горят с техния плам — обичат, ненавиждат, страдат, възхищават се. Но ето че словата въглени попадат в добросъвестните, но което си е истина, студени ръце на Зоя Владимировна... Четирийсет години! На колко хиляди ученици през това време тя е отнела скъпоценния огън! Лишила ги е от способността да се вълнуват! Вие, Иван Игнatieвич, в това ли виждате ползата?!

Директорът сърдито се разсумтя, скри очи зад широките като пшеничен клас вежди.

— Но тя е била и преподавател по руски език, научила е хиляди деца да пишат грамотно. Поне в това признайте не малката ѝ заслуга.

— Да ги научиш правилно да пишат една дума и да ги отучиш да я обичат. То е все едно да внушаваш понятия за висок морал и да предизвикваш безразличие към тях.

— Вие сте странен човек, Олга Олеговна — огорчено произнесе Иван Игнatieвич. — Изведнъж избухнахте — и сте готова да трошите и чупите глави само защото едно момиче абитуриентка силно ви докачи.

— Изведнъж ли?... Нима за вас изказването на Студьонцева беше нещо неочаквано?

— Наистина си признавам: от който и да е друг съм очаквал такъв номер, само не от нея.

— И вие смятате, че в нашето училище всичко е идеално и че няма нужда да се освобождаваме от стари навици?

— Да речем, че не всичко е идеално и че от някои навици ще трябва да се отърсим.

— Но тогава ще се наложи да се освободим и от онези, които безнадеждно дълбоко са затънали в тези стари привички.

— Да се освободим от Зоя Владимировна?... Незабавно? Или да изчакаме малко, поне оня не толкова далечен ден, когато тя сама ще реши да напусне училището?

— Недалечен ден ли? А кога ще настъпи той? След година, след две, а може би и след пет?... През това време стотици ученици ще минат през ръцете ѝ. Аз се прекланям пред вашата доброта, Иван Игнatieвич, но по всичко личи, че в случая тя ще струва скъпо на хората.

Отпуснал рамене на борец, директорът недоволно се взираше в Олга Олеговна.

— Струва ми се, че се каните да изправите наклонила се лодка като черпите вода с решето — каза той с досада.

— Тоест?

— Тоест, ние ще се освободим от Зоя Владимировна, а на нейно място ще дойде млад учител, току-що завършил областния педагогически институт. И вие смятате, че тъкмо той непременно ще пламти. Много добре знаете, че в този институт, уви, постъпват онези, които не са успели да влязат в други висши учебни заведения. Бас държа, че Зоя Владимировна ще бъде сменена от човек, неспособен да разпалва свещения огън на Пушкин и Толстой. Не разчитайте на Прометеевци, скъпа Олга Олеговна.

Преди още тя да отговори из учителската стая се разнесе глуховат бас:

— Зоя Владимировна да не би да е по-опасна от другите? Съмнявам се.

Директорът шумно се извърна, Олга Олеговна се стегна: беше се обадил учителят по физика Решников.

— Какво искаш да кажеш с това, Павел? — попита го Олга Олеговна.

— Искам да кажа: лекаря, издери се сам!

— Смяташ, че аз?...

— Да.

— От Зоя Владимировна?...

— В известна степен.

— Обясни.

И Решников стана, несъразмерно висок, прекалено кокалест, с апостолски мъх над лъсналия се череп, лицето му тъмно, азиатско

скулесто, плоско като глинена тепсия.

10.

Игор Проухов седеше на пейката и се целеше в Генка с острия си нос — чорлава буйна коса, светло чело, тъмна брадичка.

— Тебе тук те разчепкваха по женски. Ето, Юлка каза: няма да преведе през пътя прокажен, гори за себе си, а не за другите. Че кой от нас ще се хвърли в огъня, за да даде топлина на другия?

— Аз пък може да се хвърля — обади се Юлечка.

— Готов съм да коленича пред тебе... Задето не си пламтял аз, брат, не те осъждам. Смятам, че ако човек ще изгаря докрай, то това трябва да бъде в името на цялото човечество. Защо той, аз, или някой друг е длъжен да жертва заради един-единствен човек, дори ако това си ти, Юлке? Богиня ли си, та да искаш човешки жертвоприношения?

— Че аз не искам никакви жертви, аз търся отзивчивост. Заради нея, колкото и малка да е тя, сама бих се пожертвала.

— Кротко! — прекъсна я Игор. — Ти си готова и от покрива с главата надолу да се хвърлиш стига да има кой да те хване, иначе ще се удариш. Верка по-добре от тебе схвана Генка: любимец на съдбата, всичко постига с лекота.

— Чак пък всичко — подхили се Натка, която до този момент бе мълчала.

Генка трепна и я погледна като преследвано животно.

— Допускам изключения — съгласи се Игор едва забележимо усмихнат.

Тогава Генка избухна:

— Перчиш се философе, скръндза такава! Стига. Говори по същество!

И неуловимата усмивчица изчезна от лицето на Игор.

— А може би не си струва да говорим по същество, а? Не е толкова привлекателно.

— Не, щом си почнал — говори!

— То е минала работа, аз съм ти простил — не ми се ще да се ровя.

— Простил ли си ми? Примрял съм за твоята прошка!

— Ако на тебе не ти е необходима, на мене ми трябва. Тъй или иначе дълги години сме дружили... Сещаш ли се за какво искам...

— Не се сещам и няма да си блъскам главата. Сам ще го кажеш.

— Ти настояваш, имай го предвид, брат.

— Не си вдигай толкоз цената!

— Добре. Защо да не почета стария си приятел... Уважаема публика, ние с него често играехме на диспути и вие щедро ни заплащахте за това — изпадахте в умиление.

— Стига си се кривил, шимпанзе!

— Моят приятел понякога е много груб, да го извиним. Това е грубостта на любимеца на съдбата: аз, значи, не съм като другите, аз съм свръхчовек, силна личност и затова по дух не понасям онези, които макар и леко са ми дошли до...

— Ти сам си лепкаш етикети, нареждаш като махленка на опашка, че се и обиждаш — груб е, да го извиним!

— Обикновено спорехме пред свидетели, но един път се съдърпахме на четири очи. Той почна отвисоко да съди моите картини, пък аз му казах, че неговият вкус по нищо не се различава от вкуса на някой си Иван Иванович например, който не се мръщи при вида на нещо сладникаво банално. И представете си, той се съгласи: „Да, аз съм Иван Иванович, обикновения зрител, тоест народа, а ти си цападжия, антинароден“. Разсмях се и му отвърнах, че ще му поднеса за рождения ден народна картина — лебеди при залез и непременно ще я надпиша: „Подаръка ми скромнен имай го за спомен!“. Той се нацупи, но все едно че нищо особено не се бе случило, всичко си остана както си беше и ние продължихме да дружим.

— Виж накъде биеш!... За изказването ми...

— Да, за него. Предстоеше изложба на училищната рисунка. Не в нашето училище — в областния Дом на народното творчество. Такова събитие! Най-добрите работи от тази изложба щяха да бъдат изпратени в Москва. Искях ли да участвам в изложбата, или не? Искях! И той го знаеше. Но... Но се изказа в учкома. Какво каза за мене, Гена?

— Онова, което мислех. Трябваше ли да те хваля, щом се отвърщавах от твоите мацаници?

— Но в същото време ти дружеше с мене, подчертано спорехме, играехме на волейбол... И нито дума по този въпрос! Зад гърба ми...

— Че какво можех да ти кажа, щом сам не знаех темата на разговора в учкома...

— Ти ме продаде зад гърба ми!

— Аз казах само онова, което по-рано... Бях ти го казвал. В очите!

— Не, предадоха ми, че дори си ми приписал и упадъчност. Пред мене говореше по-прикрито, страх те бе, че ще ти го върна тъпкано.

— Случайно не ти ли предадоха, че те нарекох талантлив?

— Точно така, за да можеш по-лесно да ми направиш марка. Прегръщаше ме, а в пазвата си криеше нож, чакаше удобен случай да го забиеш в гърба ми.

Една-две минути Генка стъписано блещеше очи към Игор, а оня се целеше с нос в него — отчуждено спокоен.

— Ти-и!...

Игор вдигна рамене:

— Сам ме помоли — аз не съм се натискал.

— Ти-и!... Как можа!... Криел съм бил нож в пазвата си!...

— Аз казах фактите, нека другите си направят изводите.

Стиснал юмруци Генка пристъпи към Игор:

— Ще ти дам да разбереш!...

Игор се изпъчи, издаде напред тъмната си брадичка.
— Хайде — тихо помоли той. — Та ти си специалист по самбо,
знаеш да изкълчваш стави.

Генка спря и с дрезгав глас каза през въздишка:

— Мръсник!

— Аз съм мръсник, ти си светец. Да сложим край. Амин.

— Наистина, да сложим край — откликна Вера, жално опулила очи. — Господи! Ако знаех...

— Ти сигурно чакаше, че ще му мълча!

— По-добре за мене говорете, недейте за него, момчета. По-добре за мене!... — Вера изхлипа.

— Съжалявах ме. Благодаря ти! Само че нямам нужда от твоето съжаление! Казвайте, казвайте всичко. Разкрийте се, та да видя какво представлявате... Сократе, почвай! Хайде! Твой ред е!

Генка крещеше и се гърчеше, а Сократ като дете притискаше китарата до корема си.

— По-добре да ви попея, скици.

— Не виждаш ли, че тук хората са се настроили за други песни? Не разваляй хармонията.

— Ами аз, Генка, какво да ти кажа... Ние с теб сме абсолютен ажур.

— Не се бой, на него не посегнах и тебе няма да ударя. Чаткай!

— Ти никога нищо лошо не си ми... Верно, аз за тебе какво съм: Сократ е мърда, Сократ Онучин е безплатно приложение към китарата. Че кой от вас, гъзари, се отнася сериозно към Сократ Онучин? Вие всички виждате в мен само смешната грешка на майка ми. Имаме празник, скици. Днес трябва да пеем и да се смеем като деца.

*Ех, дайте на псетата кокал —
и те ще се сръфат завчас!*

— Мой ред е.

Натка бавно се изправи — твърдите ѝ гърди напъпили под тънката рокля, на пълните ѝ устни — блуждаеща усмивчица, под миглите — убийствено кротка влага.

Вече не им беше до смях. Генка застина с прекършени рамене...

11.

Бяха дошли в училище преди повече от дваайсет години — трима педагози от студентската скамейка, двама младежи с ордени и медали по реверите на износените сака и една девойка с буйна коса, с широко отворени от почуда очи. Училището ги посрещна различно.

Инокентий Сергеевич — с уважение. Ранен край Белгород, той носеше твърде явна следа от войната — отблъскващия, лилав белег на лицето; в същото време не се хвалеше с военното си минало, не търсеше привилегиите си, държеше се скромно, преподаваше ясно и хубаво и за него веднага се създаде безспорно мнение, че е обещаващ работник, пример за подражание.

Павел Павлович Решников, също фронтовак, три пъти раняван, награждаван с ордени, още с идването си влезе в конфликт с училището. Смяташе, че училищните програми по физика са остарели — не може да се преподават само законите на Нютон, когато съвременната наука живее с откритията на Айнщайн — и почна да преподава посвоему. По туй време другите преподаватели бяха напълно доволни от традиционните програми, те всички бяха по-възрастни от Решников и затова с основание правеха забележки, че яйцата не учат кокошката, а на изпитите пристрастно задаваха въпроси на учениците върху онова, което не ги бе научил Павел Павлович. Той не стигна до пълен разрыв с училището, както преди продължи да си преподава физиката — без да се придържа строго към програмите и учебниците, но вече го правеше внимателно — проверките на инспекторите никога не го заварваха неподготвен, учениците му достатъчно добре владееха програмния материал. А самият Павел Павлович идваше в училище, за да си изнесе уроците и да изчезне. С нито един от учителите не се сближаваше, не влизаше в конфликт, не натрапваше на никой своите възгледи. Веднъж някой го нарече „вечен гастролъор“. На това той спокойно възрази: „Зависи за кого. Учениците ми няма да ме нарекат така“. Сред тях Павел Павлович

винаги имаше избраници, които канеше дори в къщи и им даваше книги.

Отначало училището посрещна Олга Олеговна равнодушно — млада преподавателка по история, която всъщност с нищо особено не се отличавахе от останалите. Тя се откри не с преподаването си, не с педагогическото си майсторство, а с неудържимата си любов към правдата. Можеше на всеослушание да каже онова, което всички едва се осмеляваха да шепнат из ъглите, да заклеят подлизурковците, да разобличат онези, които се бяха забравили, като не се съобразяваше нито с тяхната власт, нито с техния авторитет. Винаги караше направо — или-или и почти винаги излизаше победител. Директорите в училище се сменяха, Олга Олеговна вече петнайсет години беше несменяем завуч.

Тя често упрекваше Решников в „отшелничество“, но го уважаваше за предаността му към неговата наука. Към науката, а не към предмета физика! И отдавна вече не криеше недоволството си от съществуващите учебни програми. Решников и Олга Олеговна по-скоро бяха единомишленици, врагове обаче — никога! И ето че сега той стана, за да се обяви срещу нея.

— Обясни.

Изпод откритото чело Решников внимателно и дълго се вглеждаше в Олга Олеговна, която седеше с предизвикателно вдигната глава.

— Ти си такава: настояваш да се работи, и не забелязваш, че вече се работи. Крещиш — напред! И хващаш за полата — стой, не смей да мръднеш!

— Не говори с шаради, Павел.

— Искam да кажа, че от много години се старая да развивам увлеченията на своите ученици, а ти постоянно ме спираш: възпитавах любимци!

— И сега съм против, ако някой от педагозите има любимци. Но каква връзка има то с увлеченията?

— Пряка.

— Не я виждам.

— Аз обичам своята наука и мечтая да ѝ подаря талантиливи учени. Надявам се, че нямаш намерение да ме осъждаш за това?

— Нямам.

— Тогава трябва ли да бъда обвиняван, че съм хладнокръвен към онези, които меко казано, от рождение не проявяват способности по физика, не я обичат?

— Вероятно не.

— Точно така, както не бива да бъда упрекван и в пристрастност към учениците, които природата е надарила със способността да се увличат от физиката. И колкото по-силен е интересът на ученика, толкова по-силно той трябва да ми харесва. Естествено ли е това, Олга Олеговна, или не?

Тя помълча секунда, после тръсна коса:

— Естествено!

— Тогава необходимо ли е да крия това свое естествено чувство, да се преструвам, че за мене всички ученици са еднакви и по нищо не се отличават един от друг?

Този път Олга Олеговна не отговори.

— Да се преструвам, че всички са еднакви и да гледам да не правя разлика между неспособни и способни, между равнодушни и пристрастени? Че как след всичко това да развивам увлечението, за което ти така горещо ратуваш? Но ако почна да правя разлика, а значи и да делея едни ученици от други, тогава ти първа ще ме укориш, че развъждам любимци, нали? И вярно е, че няма да бъдеш далече от истината: да, едни обичам повече, други по-малко. Обичам ги, защото са надежда за науката, на която чрез преподаване съм посветил живота си, обичам ги, защото смятам, че с моя помощ ще станат извънредно ценни членове на обществото.

— Добре, ами другите?... — попита Олга Олеговна. — Онези, които не са се оказали достойни за твоята любов, Павел?

— Старая се да им дам общо понятие за физиката. Нищо повече.

— За тебе те са хора втора категория, парии. Не е ли така?

— О, не! Аз не изключвам възможността между тях да има не по-малко, дори много повече талантиливи натури. Но не в моята област. Лицеистът Пушкин, уви, е бил съвсем посредствен в математиката, вероятно и във физиката, ако в Царскоселския лицей са преподавали такъв предмет. Представи си, че почна да развивам природните способности на един нов Пушкин, аз, който нямам понятие от поезия и просто не я усещам. Не, нека други да се занимават с нея, иначе ще погубя някой скъп талант.

Олга Олеговна склони към масата глава, натежала от буйната коса.

— Добре, Павел, да кажем, че тук си прав. Но няма тази моя вина е толкова голяма, че ти дава право да казваш — аз съм по-опасна от Зоя Владимировна?

Решников досадно изкряка:

— Зоя Владимировна няма да разпали свой огън, но и моя не ще потуши. А ти ще го загасиш.

— Какво искаш от мене?

— Само едно — да не ми пречиш да обработвам градината си.

— Всеки е длъжен да обработва своя градина! Само това ли?

— Да. Без да му пречат.

— Сам?

— Ако в работата си разчитам на някой друг, тогава или съм лош работник, или съм чисто и просто лентяй.

Инокентий Сергеевич, който седеше до Решников, обърна към него асиметричното си сурово лице.

— Ти толкова гневно нахока сега Олга и толкова жалък съвет й даде — произнесе той.

— Така зная.

— Сега всичко, всичко се върши колективно — от канцеларските кламери до космическите ракети. А ти ни предлагаш жалко участие — всеки сам да си седи градина.

— Аз цял живот сам съм се справял със своите задължения. Цял живот се навирах да ми помагат — и в повечето случаи само ми пречеха.

— Частнико, огледай се — ти си последният от своето племе! Всички твои събратя са останали някъде в късното средновековие. Да не заповядаш на света да върне колелото назад? Няма да стане тая, Павел.

Под окото на Инокентий Сергеевич, над ранената скула, потрепваше жилчица.

12.

Недостъпно изпъчена Натка гледаше покрай Генка с влажни очи.

— Гена-а... — провлече лениво тя глас, който идваше някъде отвътре и сякаш го обгръщаше. — Какво ли не наприказваха по твой адрес, горкичкия! Дори ни наплашиха — нож в гърба си можел да забиеш. Гледай ти! Не вярвай на никой — ти си много чист, Гена, съвсем чист, чак си стерилен. Изварен си в дестилираната семейна вода, в която са се страхували да прибавят дори щипка сол. Нож в гърба — къде ти!

— Натке! Не се занасяй, моля те.

— Ами аз сериозно, Геночка, съвсем сериозно. Тебе никой не те познава, всички те знаят какъв си отвън, но вътре не са надниквали. Чудят ти се, че можеш да преметнеш който и да е бабанко — страшен е, пази се, в дън земя ще го натика. И не разбират, че си послушно, добро детенце, обичаш да ядеш сладко, но те е страх от майка ти, без разрешение не бъркаш в буркана.

— За какво намекваш, Натке?

— За тебе, само за тебе. За нищо друго. Цяла година всяка вечер ме изпращаше до вкъщи, и не посмя дори да ме целунеш. И такова кротко дете да го клепат, че нож можел да забие! Искам да те защитя!

— Натке! Защо го правиш?... — Генка криеше очи, говореше пресипнало, към земята.

— Не ми ли вярваш, че искам да те защитя?

— Занасяш ме... Те нека приказват каквото си щат, но тебе те моля...

— Те — да приказват?! — Влажните очи на Натка зорко искряха под миглите. — Пък аз да не смея?... Може пък да ми е обидно за тебе, Генка — плюят те, а ти се ближеш. Обидно ми е и защото те самите примират за тебе: такъв бил, онакъв, бездушен, себелюбец, който не топли, ама са готови да си подложат врата — мятай юларя и ме води Москва да превземаме.

— Злобна си ти, Натке — без възмущение произнесе Юлечка.

— Ами ти?... — обърна се към нея Натка. — По-добра ли си от мене? Ти можеш да тормозиш, пък аз не, така ли?

— Да тормозя? Натке! Защо?!

Натка седеше пред Генка изправено, под изписаните ѝ вежди очите бяха тъмни, навлажнени.

— Защото заслужаваш — отвърна твърдо. — Отсам те удрят, оттам, а ти тъпчеш пясъка пред пейката. Какво ще се церемонят тогава с тебе. Нашето момче горкото малко го е страх. Ама пък е чистичко лазурно, без кристалче сол. Нищо друго не остава освен да те вкусят и изплюят.

Натка се извърна.

Сред листата на младите липи равнодушно светеха матови лампи. Към покрития с мръсна трева насечен стръмен бряг напираше плътна нощ, тук-таме прободена от трепкащи звезди. Тя все така носеше дъх на влага и треви. А долу лежеше градът — с пръснати светлинки, които се топяха в мъглявината. Искряща галактика, обвита в житейски шум: сред светлините някой се смееше, някъде истерично виеше грамофон, бръмчеше мотоциклет.

— Нищожество си ти, Генка — безмилостно каза Натка встрани.

И той изви глава, сякаш го удариха през лицето.

— Тая пък Натка... Тая пък! — пресипнало, гърлено.

13.

Той беше един от най-честитите учители в училището. Ако някой наистина отглеждаше своя градина със завидно усърдие, това беше той.

Инокентий Сергеевич вдигна към Решников суровото си лице, дръпнато от белега на една страна.

— Точно ти много добре знаеш, че занаятчиите неслучайно измряха — каза той със спокойния си глуховат глас. — Хората щяха да се скитат по света боси и голи, ако и до ден-днешен всеки бодикаше сам градината си с допотопна мотика.

— Защо непременно с мотика? — невъзмутимо възрази Решников. — Лично аз ползвам всичко онова, което предлага съвременната педагогика. И смея да мисля, че освен това нещичко изобретявам и сам.

— Може би си измислил парна машина и тайно я ползваш в своето частно стопанство?

— Нямам нужда от никаква машина.

— Там е работата я, че всички, всички — от доячката до учения експериментатор — се нуждаят от машини, само ние с тебе се задоволяваме с една черна дъска, с парцал и парче тебешир. Въоръжени сме както е бил въоръжен бащата на педагогиката Ян Амос Коменски преди триста години. И се мъчим да не изоставаме от двайсетия век. Чудно ли е тогава, че се пресилваме? Всички работят по седем часа на денонощие, ние — по дванайсет, шестнайсет, а резултатите?...

Решников снизходително се подсмихна:

— Уви, още не са създадени машини за духовни ценности, например за произведения на живописиста, литературата, музиката, както и за предаване на знания.

Инокентий Сергеевич сгърчи обезобразената си буза:

— Позволи ми да те попитам, вестителю на физиката: откриването спътниците на Юпитер от Галилей духовна ценност ли е

за човечеството, или не?

Решников се намръщи и нищо не отговори.

— Мълчиш, нали? Знаеш, че тази духовна ценност Галилей е постигнал с помощта на механизъм под названието телескоп. Ами синхрофазотроните, които ползват днес твоите събратя във физиката, нима не са специално създадени машини? Ехе! И то колко сложни и скъпи машини са те! Та с тях не се копаят картофи, нито се добива чугун. Отдавна вече до знанията се достига с помощта на машини, но кой знае защо и до ден-дневен се преподават тъй да се каже по ръчен начин.

— Ти вероятно си представяш какъв вид има парната машина, на която се каниш да качиш педагозите? — попита Решников.

— Мисля, че да.

— Кажи де, кажи.

— Изходна точка ще бъде съществуващото занаятчийство — милиони учители из страната преподават едни и същи знания по математика, физика, по другите науки. Едни и същи, но всеки със свои сили, по свой начин. Както едно време качеството на ботушите зависело от майсторлъка на отделния частник обуцар, така и сега от учителя зависи качеството на знанията, които получава ученикът. Падне ли се на добър преподавател — значи е имал късмет, случи ли се на лош, ще излезе от училище полуобразован. Помисли си само — то е като лотария. Тогава не е ли по-добре измежду милионите преподаватели да се подберат най-умните, най-талантливите и техните уроци да бъдат зафиксирани, например, върху кинолента? Така за ученика ще изчезне опасността да се падне на лош учител и всички деца ще получават само високостандартни знания...

— Стоп! — прекъсна го Решников. — Стандартни! Бездушна кинолента, която ще раздава на всички еднакви порции знания... Че нали ние с тебе се стремим точно към това: да се пригодим към всеки отделен ученик — един усвоява материала по-бързо, друг — по-бавно, трети — изобщо не го влече. Ама какво да приказваме, само жив, нестандартен човек може да обучава живи, нестандартни хора.

И Инокентий Сергеевич отново сгърчи буза.

— Мислиш, че искам да те заменя с кинолента?... Опазил ме бог! Искам само да те освободя от част от твоя труд. От еднообразния труд, Павел. Така няма да набиваш по няколко пъти във всеки клас

онова, което си вътълпявал миналата, по-миналата година, преди три, преди четири години. Стандартната кинолента ще ти даде време... Вре-ме, Павел! За да можеш нестандартно, творчески да занимаваш учениците — на способните да дадеш над стандарта, а неспособните да накараш да го стигнат. Остава ти само работата по доусъвършенстването и шлифовката на всеки човек поотделно. На всеки!

— Въпреки това утъпквай пътя със собствените си крака. Може би ми предлагаш не локомотив, а просто тояжка, която да облекчи отрудените ми крака?

— Да не търсиш локомотив, който изцяло да те измести?

— Тогава ще бъде безсмислено да живея на тоя свят — махна с ръка Решников.

— Там е работата я, че няма още машина, която да измести човека. И дали ще има?

— Що за спор?! — извика забравената Олга Олеговна. — Как да поднасяме знанията — по механизирани или немеханизирани начин! Юлия Студьонцева е натъпкана и претъпкана от нас с такива знания, а въпреки това... Пак ли трябва да повтарям: тук често се формират хора без всякакви човешки стремежи! А щом го няма човешкото, тогава животинското напират да избие като при онези младежи, които на автобусната спирка... ще търсят спасение в локомотиви — смехории! С машини ще възпитават човешки качества!...

Решников удовлетворено изхъмка:

— Ето че се върнахме всеки на своята орбита: аз съм човек, който обича нещо и презира нещо на тоя свят, аз преподавам на учениците както зная, вие — както вие знаете, нека всеки си копае градината... Ако вместо мотика ми предложат подходящ трактор, аз не ще се откажа от него, но на децата няма да го поверя.

Инокентий Сергеевич мълча една-две минути — странно, неподвижно лице, едната му половина поразително различна от другата — после процеди студено и спокойно:

— Няма ли да го повериш?... А на себе си го поверяваме, нали?...

14.

На пейката под фенера петимата плътно са насядали един до друг, а Генка се е привел над тях.

— Най-искрено всичко! Най-открито!... Ти каза, че съм бездушен. Ти — че съм светулка себелюбец. Ти ме обвини в предателство, нож съм щял... А ти, Натке... Ти съвсем ме довърши — предател дори не мога да бъда, бил съм жалък страхливец, отрепка! Най-искрено всичко... Но защо вашите искрени думи са различни? Не си пасват! Кой е прав? На кого да вярвам?... Мента! Всичките ментите! Защо?! Какво лошо съм ви направил? На тебе! На тебе, Натке!... Или просто тъй, възползвахте се от случая да ментите. И с каква радост, с каква радост! Ето какви сте били! Не знаех... Показахте се... Разбрах ви, всичките ви разбрах. До мозъка на костите!...

Разгорещен тон. А нощта лъхаше речна влага и дъх на зреещи поля. В ароматния въздух се прокрадваше топлина. И листата на младите липи, които обграждаха лампите, като че ли сами излъчваха призрачно задгробна светлина. Никой нищо не забелязваше. С цялото тяло напред, с разкривено лице Генка крещеше с всички сили, а петимата, плътно насядали на пейката, вцепенено го слушаха.

— Тебе да те разнищят цялата! — Генка посочи към Вера Жерих. — Добра си, много си добра, живееш си и се оглеждаш как да направиш тъй, че всички да забележат добротата ти. Някой хванал хрема и ти вече тичаш през глава — готова си сополите му да бършеш, та всички да видят каква благодетелка си. Защо го правиш? Защото с нищо друго не можеш да учудиш хората. Умна ли си? Красива ли си? Характер ли имаш? С лупа да търсиш — празно. Но празнотата може да се запълни с показна доброта. Тогава излиза, че добротата ти е камуфлаж!

Вера слисано беше опулила към Генка очи като копчета, и широкото ѝ лице сякаш настръхна. Тя се размърда, поиска да каже нещо, но само изхлипа и пое въздух и от неподвижните ѝ очи копчета върху посивелите ѝ бузи се търкулнаха две сълзички.

— Ха! Плачеш! Че как иначе ще се защитиш? Едно спасение имаш — я да пророня сълзи. Няма да ме трогнеш! Аз не съм ти казал още всичко, не съм те разнищил още цялата. Че ти не си така празна. Планина от завист се издига в душата ти. На прегърнала си Натка, ама ѝ завиждаш, о, как ѝ завиждаш! И на Юлка завиждаш, и на Игор... Те всички са с нещо по-добри от теб и ти за всеки, както и за мене, би надрънкала какво ли не. Криеш се зад добрината си, но първа скочи щом решихме — можеш да ме оплюеш...

Вера се захлупи на рамото на Натка, а Юлечка викна:

— Гена!

— Какво „Гена“?

— Не нея, а себе си излагаш!

— Пред кого? Пред вас ли? Че вие ме опозорихте, постаряхте се.

Ти също.

— Сам искаше всичко най-искрено...

— Най-искрено. Нима лъжата може да бъде искрена?

— Казах каквото мисля.

— И аз... каквото мисля.

— Защо ни трябваше...

— Аха, изплаши се! Разбра, че сега тебе ще загриза.

И без друго бледото, рязко очертано лице на Юлечка посърна, носът ѝ се издължи.

— Казвай, Гена. Не ме е страх.

— Ти преди малко ми натрапваше любовта си...

— Как можеш!...

— Че какво, не беше ли така? Просто каза: да тръгнем заедно, ще превземем Москва.

— Как не те е срам!

— А тебе не те ли е срам да се преструваш на любеща?

— Аз да се преструвам?...

— Какво, не е ли тъй? Отначало жално-милно, човек може да заплаче като те слуша, а след малко — светулка себелюбец. На кое да вярвам — на невинните ти сълзи или на думите ти?... И на туй отгоре се смяташ и за... принципна! Много принципна! Ама като си толкоз принципна защо никой в класа не те обичаше?

— Какъв си бил!...

— По-лош ли съм от тебе? А?... Аз съм честолюбив, ами ти? Не се ли бяхтеше в училище от самолюбие? За да бъдеш първа и да те възхваляват до небесата: ах, колко е чудесна, изключителна! Сигурно не искаше да е така, възмущаваше се, когато ласкаеха самолюбието ти? Десет години караше на едно голо самолюбие! И днес дето се нахвърли върху училището — защо го направи? Пак от честолюбие. Буташе се, буташе се да си първа, ама изведнъж видя, че няма да мине номера и рече, я дай да ги изкритикувам.

— Какъв си бил!

Юлечка побледня от унижение, смъкна се в лице, запремигва, погледна измъчено.

Игор не издържа:

— Ти съвсем откачи!

А Генка от Юлечка се прехвърли на него:

— Приятелю стари, какво пък... да си разчистим сметките.

Игор се подсмихна накриво:

— Недей изцяло, недей, съжали ме.

Изправен в цял ръст Генка отвисоко разглеждаше Игор, който седеше на крайчеца на пейката, предизвикателно извил тяло — едното рамо по-високо от другото, едрият му нос войнствено щръкнал.

— Можеш ли да си представиш — каза Генка, — жаля те.

— Виж, това вече наистина е страшно.

— Нож в гърба... На тебе! Как можа да го измислиш? И защо? Питам се защо?

Игор, без да променя неудобната си поза, презрително си премълча.

— Ами всичко е много просто: човекът се готви да стане гениален. Искрено, искрено си мислиш — аз съм Цезар, не по-малко!

— Пречи ли ти, че някой мисли за себе си...

— Цезар... А всеки Цезар би трябвало да ненавижда онези, които се съмняват в него. Главата не можеш да ми отсечеш, Цезаре, остава ти едно — да ме наклепаш по най-гаден начин: такъв съм бил, онакъв, нож в гърба, пазете се!

— А ти нищо лошо ли не си казвал зад гърба ми, дружеше с мене и не си ме продавал, така ли?

— Че защо, защо смяташ, че ако кажа нещо лошо за тебе, то вече е престъпление? Нима наистина мислиш, че тебе — единствено тебе!

— само ще те хвалят? И никой друг няма да бъде по-талантлив, по-гениален? Ти си един-единствен, върхът на човечеството! Така ли?

— Аз мога да си представя, че съм и бог. Кому пречи това?

— На тебе, Цезаре! Единствено на тебе! Още сега те гложди, дето не те признават за връх. А пък ако успееш да се набуташ в художествената, там сигурно ще има и по-добри, и по-способни момчета. И на тях, Цезаре, вероятно и през ум няма да им мине да те смятат за връх. Как ще го понесеш? Ще почнат навсякъде да ти се привиждат ножове в гърба. Навсякъде, цял живот! Ще се пръснеш от злоба! И Цезар ще стане на пух и прах. Е, как да не ми е жал за тебе?

Генка се бе надвесил над Игор, оня седеше извит, издал напред небръснатата си брадичка.

— Много хитро ми отмъщаваш, Генка... за ножа в гърба...

— Притрябвало ми е. Пък и няма смисъл. Ти сам ще се разправяш със себе си... Щял да издъхне неизвестен на улицата. Не знам, може и сред пухени завивки да издъхнеш. Знам от какво ще умреш, недодялан Цезаре! От злоба!

Игор се бе сковал от неудобната поза, очите му блуждаеха.

— Какво пък, благодаря — каза той с пресипнал глас.

— За какво, Цезаре?

— Че ме предупреди. Честна дума, ще го имам предвид.

Генка му се озъби:

— Ще се поправиш? Ще престанеш да се смяташ за гениален?

— Може би.

— Отдавна ти беше време. Какъв Цезар си ти, върви по дяволите!

Матовите лампи висяха сред гъстите сияещи облаци от листа — на тяхната светлина — силна, но безцветна, хвърляща неправдоподобни сенки, лицето на Генка изглеждаше безкръвно синьо, а гримасническите му устни черни. А пред него седеше смазаният Игор.

— Доволен ли си? — най-сетне издума Игор.

Генка още по-силно изкриви уста и нищо не отговори.

— Доволен ли си, говедо?!

И Генка се ухили. Тогава Игор скочи, задъхано се развика в хилещото се синьо лице:

— Да не съм мечтал да ставам палач или убиец! Пречел съм! С какво? На кого?

Генка се хилеше и в тъмнината зъбите му блестяха.

— И ти мечтай! Кой ти забранява?! Въобразявай си, че си Цезар, или Наполеон, Христос спасител ако щеш! Не искаш! Защото не можеш! Тогава не смей да обвиняваш другите!... Говедо завистливо!

Чорлавият Игор с дългия нос се кривеше пред дингила Генка. Оня го слушаше и се хилеше.

15.

— Хайде да си дадем сметка: каква е нашата мечта днес? По-добра подготовка на учениците ли? Не! Мечтаем да израснат по-добри хора! Да усъвършенстваме човешката личност. А това е било мечта от незапомнени времена. Може да се каже, мечта на човешкия род.

Решников изхъмка:

— Хм!... Не е за нашата уста лъжица. Задачата не е от училищен мащаб...

— Не е ли?... А нима училището като обществено учреждение не е мащабно явление? Посочете ми място на картата без училище. Назовете ми поне един човек, който днес би отминал училището. Кой, ако не вездесъщото училище с неговата милионна учителска армия трябва да се занимава с мащабни задачи?

— Но ти започна от там, че ние самите не си вярваме — напомни Олга Олеговна на Инокентий Сергеевич.

— Не си вярваме, защото никой от нас не се чувства боец от великата армия, всеки воюва сам за себе си. Ето ти, Олга, завучът на училището, колко можеш да ми помогнеш?... Още повече че по образование си историк, докато аз преподавам математика. А колко ми помага градският отдел в съвета с неговия методичен кабинет? Да, чакам — строги спастряния и от областните организации и от нашето министерство; изисквания, заповеди — колкото щещ, само не и помощ! Аз съм боец от великата армия на просвещението, ние сме милиони, но аз, както и всеки един от тия милиони, сме воини сами в полето. Сами! Училището е мащабно явление, но аз лично никога не съм почувствал това.

— Затова смяташ, че с кинолента ще ни обединиш — нас, които сме сами? — присмя се Решников.

— Може би! Ако кинолентата съдържа знанията и опита на най-добрите учители.

— Ако! На практика обаче често се сблъскваме с другото. Нима днес не се издават лоши учебници, защо пък да няма и лоши учебни

киноленти? Това е нож с две остриета.

— Първият локомотив, първият предачен стан с много вретена първоначално също са били твърде несъвършени, но нали в края на краищата са изместили допотопната количка за превоз и предачката надомничка — спокойно възрази Инокентий Сергеевич.

— Охо! Виждам, че мечтаеш за промишлена революция в педагогиката!

— То се знае. Защо ни е парна машина, щом няма да извърши преврат?

Настъпи неловко мълчание.

Инокентий Сергеевич седеше изопнал рамене, високо вдигнал асиметричното си лице — над сбръчканата, дръпната от белега скула трепкаше, напрегнато проблясваше едно светло око.

Олга Олеговна под око наблюдаваше от мястото см: горе-долу двайсет години как са заедно, а досега не беше подозирала, че Инокентий е недоволен от училището. Един от най-честитите учители. Защото онези, които постигат успех са обременени от своето благополучие. Юлия Студьонцева също беше най-добрата ученичка на училището.

— Ха-ха — неочаквано се люшна на стола си директорът Иван Игнatieвич, — с какво се занимаваме? Витаме в облаците. Строим въздушни мостове. Ха-ха! Световни проблеми, революционни преобразования... Приятели, не е ли време да слезем на грешната земя?...

16.

Игор се накрещя и спря, обърна гръб на Генка — ръцете в джобовете, чорлавата му глава сгушена в раменете, единият му крак нервно потрепва. Генка, събрал белезникави вежди, вече без усмивка, намръщено продължи да гледа Игор в тила.

Юлечка, която не свеждаше от Генка блеснали очи отново въздъхна:

— Ах, какъв си бил... опасен!

И Генка кипна:

— А вие си мислехте, че съм наивна овчица, стрижи ме, на парчета ме режи — всичко ще изтърпя! Аз не съм Сократ Онучин!

— Браток!... За какво?...

Генка досадно мръдна рамо към Сократ:

— Тебе целият да те оплюят ще се обърнеш и песен ще запееш.

— Той съвсем откачи, скици!

Сократ, притискайки китарата до корема си, потиснато се озърташе.

— Какво лошо съм му направил, а?

Игор Проухов изучаваше земята, а коляното му нервно потрепваше.

Изпънатата като пружина Натка стана — с вдигната глава, заоблени рамене.

— Стига ми толкова. Тръгвам си.

И Генка се хвърли към нея:

— Не, чакай! Няма да фъскаш!

Тя надменно изви брадичка към него:

— Насила ли ще ме задържиш?

— Може и насила!

— Я се опитай.

— Драскаш, нали? Страх те е! Знаеш ли какво ще разкажа?

Натка подскочи като ужилена.

— Да не си посмял!

— Ха-ха! Та аз съм бързлив, де ще смея, бърз ме е.

— Генка, недей...

— Ха-ха! Моя воля — какво ще направиш?

— Генка, моля те.

— А, молиш ме, а по-рано?... Риташе ме — бързлив съм бил, ливада!

— Моля те, чуваш ли?

— Падни на колене — може пък да се смиля.

— Съвсем си откачил!

— Да! Да! Откачих! Но не сега, малко по-рано, когато ти... Ти! Ти си по-кофти от всички! По-проклета! По-гадна!

— Ела на себе си. Смахнат!

— Аз съм на себе си! Цял живот живях като на сън — дружах, обичах, уважавах. Сега дойдох на себе си!... Слушайте... Нищо особено — картинка от натура, моментална снимчица...

— Не-год-ник!

— Негодник съм. Да. Особено пред тебе. Че аз почти две години се боях да дишам пред тебе. Когато ти влизаше в клас, още не бях те видял и вече трепвах. Негодник и страхливец — вярно е! Дори когато те гледах отдалеч, примирах от страх, но те гледах, гледах... Как скланяш глава, как помръдваш рамо... Аз, негодникът, смеех да мисля, че в целия свят няма по-добра, по-чиста! И за това ти на мене, негодникът, ми даде да разбера. Ама наистина, какво ще ме жалиш.

— Гена-а... — Гласът на Натка се разтрепери, изведнъж тя цялата омекна, сякаш ѝ извадиха пружината. — Да се махаме оттука. Чуваш ли, двамата... Стига, Гена.

— Аха, бъди ми послушничък значи, че после пак да се фукаш пред всички: страхливец е, жалък е, ако искам в кърпа ми е вързан... Не, Натке, не можеш вече да ме минеш, ти съвсем се издаде. Красива си, но си змия! Колкото те обичах преди, толкова сега те ненавиждам! И лицето ти, и тялото, което...

— Млъкни-и-и...

— Пукни се от яд! Пукни! Викай. Дори ми се иска да си поиграем на... котка и мишка... Добре, няма да играем, по-добре наведнъж... Слушайте: това беше неотдавна, след изпитите по математика...

— Много те моля! Моля те!

— ... Отидох на реката и, разбира се, аз, негодникът, вървя край брега и си мисля за... нея. Та аз все за нея мислех, всяка минута, събудя ли се и почвам да мисля, да мисля, вкисвам се чак... Значи, вървя аз и си мисля. И изведнъж...

— За последен път те моля, Генка! Ще съжаляваш!

— На пак ми се заканва. Колко страшно!... И изведнъж, гледам във водата, почти до брега — тя.

— Разправяй! Разправяй! Прави цирк! Давай! — развива се Натка и нейният вик отекна нейде дълбоко в нощта с неспокойно тревожното „яй! яй! ирк! ай!“.

— Къпе се... От водата ѝ стърчат само главата и раменете. Беше ме забелязала преди аз да я видя — смее се...

— Давай! Давай! Не се стеснявай!

Ай! Ай! Вай! — отекна нощта.

— Не очаквах такова нещо, аз само си мислех за нея. А после — страхливец съм бил... Застанах като статуя и зинах като глупак — ни напред, ни назад, „здрасти“ не мога да кажа...

— Ох! — застена Натка.

— А тя само се смее: махай се, вика, гола съм...

Натка изхълца и се хвана за гърлото — веждите ѝ пречупени, устата ѝ разтегната в гримаса, изведнъж тя цялата се преобрази, стана сгърчено некрасива.

— Гола била... Тъкмо тя, дето аз отдалеч се страхувам да я погледна. Да съм се махал!... Да беше някой друг — който не е бързлив, не е отрепка — може би щеше да се приближи, бърра-бърра, ще почне да я сваля. Пък аз не можах. И как само да не я послушам — каза ми „махай се“. Аз ако на улицата я видя отдалеч — цялата улица изведнъж се променя. И... почнах да отстъпвам, заднишком, заднишком и зад храстите. Там се спрях, поех си дъх и честно се обърнах, да не би, значи някак си, да я погледна с лошо... Ама ушите не можеш да си запушиш, чувам, че водата се плиска, зашумя, значи излязла е от реката... И е съвсем наблизко, на пет крачки от храстчето. Тя! И ту ми става студено, ту горещо...

Натка бавно пусна ръце от гърлото, ниско-ниско склони глава — раменете ѝ увиснаха, гърбът се превеи.

— Шумолеше, шумолеше зад храста и ето... чувам: „Обърни се!“. Да-а...

Натка се привежда и вцепенява, лицето ѝ вече не се вижда, вижда се само гладко сресаната на прав път коса.

— Да-а... Обърнах се. Мислех, че вече се е облякла... А тя... Както си беше... Аз и с дрехите не мога... По дяволите! Все едно предъвквам — а то си е ясно!... Цялата се изправила пред мене, косата си дори отметнала назад. И небето синьо, синьо, и водата в реката черна, черна, и храстите, и тревата, и слънцето... Тя мокра, бяла — ослепителна! Изправила рамене, цялата на показ — любувай ми се! И се ухилила до ушите, смее се, сякаш пита: „Хубава ли съм?“.

— Мръсник! — през зъби, с въздишка.

— Сега — може би. Сега! Но тогава не. Не! Гледах я. Разбира се, че я гледах. Да исках, пак не можех да си откъсна очите. И да се

помръдна не можех. Оглушах. Ослепях съвсем... Слънцето те бе огряло цялата, до най-потайните гънчици... Цялата искреше по-силно от слънцето, краката ти боси на тревата, ръцете ти отпуснати надолу, до тебе смачканата ти рокля и се усмихваш... до ушите... „Стига ти. Махай се.“ Тоест, малкото по се услажда... И аз я послушах. Че можех ли?... Тебе!... да не послушам, когато си такава. Можех ли!... Сега знам — ти искаше да не те послушам. Искаше го, сега го зная.

— Мръсник! Малоумен!

— Пак малка грешка. Тогава бях малоумен, да, тогава, но сега не. Сега поумнях, всичко разбрах в момента, в който ме нарече страхливец и то жалък. Можех ли да предполагам, че не си богиня, не... Ти си просто самка, която чака да се нахвърлят отгоре й...

Натка с мъка се изправи — лицето й бе каменно, веждите пречупени.

Вместо нея се обади Юлия Студьонцева:

— Господи! Какъв безсрамник си, Генка! — с гнуслив ужас в гласа.

— Обиди се на самка и си разчисти сметките: страхливец съм бил, ама защо — не каза... Това не е безсрамно, нали? Че аз пък защо да й оставам длъжен? Пък и наистина в момента се смятам за кретен: такъв случай изпусна, глупако... И досега те виждам... Гърдите ти стърчат встрани, а бедрата ти!

В този миг Натка се освободи от вцепенението, едра и гъвкава се хвърли върху Генка и впи в лицето му лакираните си за абитуриентския празник нокти.

— Подлец! Подлец! Подлец!

Генка мятеше глава ту насам, ту натам. Най-после й улови ръцете, секунда ги стиска, дивашки облян в веждите на Натка, по бузите и между очите му избиха тъмни ивици — следи от ноктите й.

— Пфу!

Натка плю в издраното му лице. Генка силно я блъсна към пейката. Изплашено изписка затиснатата Вера Жерих.

Като закачи с рамото си Игор, който не свари да се отдръпне, Генка се спусна към пропастта.

Из тъмнината откъм склона дълго се носеха безсмислени объркани стъпки.

Непрогледна, тъмна нощ — сякаш издигната стена, сякаш края на целия свят. От тинята в реката нощта дъхаше на влага.

17.

Извил пълната си гръд и зачервеното си лице към безучастно мрачния учител по математика, възбуденият, весело недоумяващ Иван Игнatieвич заплеска с големите си ръце и задърдори в скоропоговорка, от която се задъхваше:

— Инокентий Сергеевич! Как можахте вие — вие! — да стигнете до такава маниловщина? Симпатягата Манилов строи илюзорни мостове до Петербург, вие пък мечтаете — ех, да можем да прожектираме на децата увлекателни учебни филми, без много труд да ги наливаме със знания от най-висок стандарт. Ако това бяхте казали не вие, а някой от младите педагози, например нашият нов географ Евгений Викторович, довчерашен студент, аз никак нямаше да се учудя. Но вие сте трезв човек, разумен, имате опит от дългогодишната си практика, и на ви — ударихме го на миражи!

— На миражи ли? — Инокентий Сергеевич прекъсна веселата директорска скоропоговорка. — А не е ли мираж надеждата, че нашата педагогика ще се оправи чрез примитивния метод всеки сам да бодика в градината си?

— Моята градинка е жива реалност — сухо подхвърли отстрани Решников, — а твоите упования, съгласи се, са от областта на фантазията.

— Не е чак такава фантазия прожектирането на учебни филми. Ние и сега от време на време го правим — напомни Инокентий Сергеевич.

— Но засега те не правят революция. Не-е! — отново нападна Иван Игнatieвич. — Революцията ще стане — ако изобщо стане! — когато специални киностудии из цялата страна почнат да произвеждат не единици, а хиляди такива филми. Тая работа не зависи от нас, значи ще трябва да чакаме някога някой горе да извърши революция. А до тогава със скръстени ръце ли ще стоим, скъпи Инокентий Сергеевич? Та децата няма да дочакат тази революция отгоре, те ще чукат —

приемайте ни, учете ни, възпитавайте ни, ние растем, искаме да се развиваме.

— Какво да се прави, ще караме както в доброто старо време — всеки в своята черупка, изолиран...

— Не, не! Нищо няма да стане, ако работим изолирано един от друг! Я вижте какво правим — нападаме се, унизяваме се. Ето сега Олга Олеговна тушира Зоя Владимировна, Павел Павлович — Олга Олеговна, вие, Инокентий Сергеевич — Павел Павлович, пък аз се опитвам вас да съкруша. И това се нарича изолиран живот! Къде ти?

— Нападаме се, а резултатите? — рязко попита Олга Олеговна от мястото си.

— Нима не сме постигали резултати в такива битки? Спомнете си какво беше нашето училище преди около седем години. Тогава ни натискаха — високи показатели и толкоз! Трябваше да завишяваме бележките, страхувахме се да оставяме абсолютните глупаци да повтарят класа, стигяхме до отчаяние — мислехме, че училището ще стане разсадник на невежество. И ей така се събирахме, нападахме се, сплотявахме се и се разединявахме, отново се сплотявахме, докато не победихме. Сега не гоним показатели, а тъй или иначе, даваме твърди знания. Резултат ли е това? Да! Но се оказва, че и то е малко — трябва да възпитаваме у учениците прекрасни лични качества! Ето днес мина нашата първа битка, малка, тъй да се каже пробна и засега безрезултатна. Колко такива битки ще имаме? Но в едно съм убеден: рано или късно ще успеем. Както е в приказката: дружно се напъват, пъшкат и опъват, рязката измъкват. Сами! Без да чакаме някой да ни подаде ръка.

— Завиден характер имате, Иван Игнatieвич — надигна се Олга Олеговна от мястото си.

— Трениран съм, Олга Олеговна, трениран съм. Та вие много добре знаете, че най-често аз падам. Стана ми навик да не губя присъствие на духа... Имам предложение: да завършим за днес нашата свободна борба, да си вървим. Късно стана.

18.

На пейката под осветените липи се мятеше Натка, търкаше чело о дървената облегалка.

— Той!... Той!... Аз да го обичам, а той!... Самка! О-о-о!...

Вера Жерих се въртеше край нея:

— Наточка, ама той не само тебе, той всички ни... И мене... Пък аз, нали виждаш, нищо...

— Пред всички!... Защо?! Защо?! И всичко изопачи!... Тогава не си мислех нищо лошо, нищо лошо! А той — сам-ка!... Под-лец!

Игор нервно ровеше из чорлавата си грива, мятеше се като махало от единия край на пейката до другия, блъскаше се слепешката в Сократ, който притискаше до корема си китарата, в Юлечка Студьонцева, свила глава в тюлените си раменца.

— По-добре да ме беше убил!... По-добре! По-честно щеше да бъде!

— Наточка, та той всички ни...

Сократ, който не сваляше очи от Натка, замислено попита:

— Ами мене защо? А?

Никой не му отговори.

Натка продължи да търка чело в коравата облегалка на скамейката.

— Какъв бил! — Юлечка цялата — от белите панделки в плитките до глезените на краката — се бе сгърчила.

— По-добре да ме беше убил!

Игор внезапно спря, обърна се с цялото си тяло, впери коравия си нос към истерично блъскащата се Натка.

— Той си е и убиец — започна Игор. — Само че безкръвен. Такива на, видят ли в човека нещо, без което не може да живее, нещо много скъпо...

— Безсрамник!

— Мразя го! Мразя го! — мятеше се Натка.

— Нима не е все едно по какъв начин ще убиеш човека — дали с нож, с отрова или с подла дума. Безмилостен подлец! И колко хитро, хитро!...

— Ами мене защо, а? Аз дори съм го спасявал, скици. Яшка Бравата кроеше нещо, пък аз подшушнах на Генка... — Сократ люлееше китарата като бебе.

— На всички ни намери най-уязвимото място, най-скъпото и безмилостно, безмилостно!... Всички ни, дори и Натка...

Долепила чело до облегалката на пейката, Натка спря да се мятта, притихна свита.

Юлечка отново се сгърчи:

— Ама какъв е само... Безсрамник!

— Скици, ами че Яшка Бравата пак го дебне — сподели тихо Сократ.

— От един дол дренки са — процеди през зъби Игор.

Натка дръпна чело от облегалката на пейката и като си помагаше с ръка, с мъка се изправи — кичурчета коса падаха върху очите ѝ, носът ѝ бе подпухнал, устните бледи, безформени.

— Днес ето какво научих, скици... Не ми се щеше веднага да го казвам на Генка, викам си — ще му разваля празника. Искях да му го подшушна като си тръгнем за вкъщи.

Игор досадно сви рамене:

— Какво ни интересуват!

— Мен ме интересува! — произнесе Натка.

Лицето ѝ бе закоравяло, устните стиснати, под нападалата коса спотаено тлееха очите.

— Мен ме интересува! — повтори тя по-високо, с ядна нотка в гласа.

— А-а, да вървят по дяволите! Нека се ядат. — Игор с неприязън се изви към пропастта.

— И тебе те засяга! — Скрытите зад нападалата коса очи на Натка враждебно опипваха Игор.

Игор не отговори, упорито гледаше настрани.

— Ти сам каза, че е убиец. Убийците ги наказват. А ти можеш ли?...

— При удобен случай ще му го припомня.

— Стига си лъгал! Не те бива за тая работа. Виж, Яшка Брадвата може...

— Да не искаш да помагам на Яшка?

— Яшка сам ще се справи, стига да не му пречат.

— Ами нека се оправя. Пука ми... Сега на мене Генка ми е чужд човек.

Под разрошената коса — враждебни очи. Игор се обърна към Натка и неволно настръхна. Тя попита:

— Ако някой от нас изведнъж поиска да попречи на Яшка, ти какво ще...

— Нищо. Не ме интересува.

— Лъжеш! Лъжеш!... Мразя го! И ти го мразиш!

— Ама какво искаш от мене?

— Искam никой да не пречи на Яшка! Заради старата дружба, от милост или просто тъй, от съзливо благородство. Искam всички да дадете дума. Сега! Преди да станете от местата си! От тебе пръв искам да чуя тая дума!

— Лично аз нямам намерение нито на Яшка, нито на Генка да помагам.

— Обещаваши ли?

— Моля, щом толкова ти е необходимо.

— Обещаваши ли или не?

— Ама нали чу: между мен и Генка всичко е свършено, от къде на къде ще ходя при него.

Натка минута-две се вглеждаше в Игор с недружелюбно мигащи изпод нападалата коса очи и бавно се обърна към Сократ:

— Ами ти?... Нали искаше да му подшушнеш? Вече не ти ли се иска?

— Аз съм с всички, скици. Генка и мене... за нищо и никакво...

Натка се наведе към Вера:

— А ти?

— Какво, Наточка?

— Какво, какво? Няма ли да го раздрънкаш утре?!

— Но Яшка, Наточка... Та той е звяр.

— Вярно е, скици, Яшка тоя път няма да си играе... Той готви нещо ужасно.

Тогавa Натка кипна:

— Още сега се разкиснахте! А утре съвсем ще се... Ще ви дожалее, ще се изплашите, ще се сетите, че Яшка е зъл, че е страшен и — ще му простите, един през друг ще хукнете да го спасявате. Мразя го! Всички ви ще намразя!

— Мойта работа е да ви предупрежда, скици. А пък вие решавайте. Аз съм с всички. Нямам защо да се издокарвам пред Генка.

— Е, Верке?

— Наточка, щом като всички...

— И все пак ти е жал, нали?

— Противен ми е.

— Даваш ли дума, че нито утре, нито вдругиден — че никога няма да се изгървеш?

— Да... давам.

Натка се изви към Юлечка:

— А ти?

Вдигнала тюлени раменца, Юлечка стоеше с притиснати към гърдите юмручета, бледа, със заострен нос, със силно стиснати устни.

— Какво умуваш? Казвай!

— Ами ако Яшка го пребие... или убие?

— Ако Яшка викаше Генка да играят на карти, ний тук изобщо нямаше да умуваме.

— Дори и да го убие?...

Натка едва-едва стана от пейката — разчорлена, очите й скрити, носът й подпухнал, устата изкривена — и пристъпи към Юлечка.

— Да не искаш да го жаля? Аз — него? Утре целият град ще знае, с пръст ще ме сочат: куч-ка!... За мене живот няма да има, а за него ще има? Че аз със собствените си ръце... Не-на-виж-дам го! Да не си посмяла да ми пресичаш пътя! Само да пошепнеш... Нямам какво да губя!

Натка крещеше, напираше с гърди към пребледнялата, чак посиняла Юлечка, която стискаше отпред малките си юмручета.

Игор не издържа, сърдито викна:

— Стига! За какво се караме — Яшка, Генка... Сякаш за първи път слушаме такива пинизи! Някой издрънкал, Сократ го чул и ние се хванахме на въдицата. Нищо няма да се случи, ще видите, на, само много лалосване.

— Не, скици, не е лалосване. — Сократ понижи глас, продълговатото му лице съвсем се удължи, ръцете, които държаха китарата, станаха неспокойни. — Точни сведения имам, вярвайте ми.

— Кой ти го подшушна? Стига си ни будалкал.

— Ще ви кажа. Само че ще бъдете като гроб. Че научи ли Яшка, нищо няма да остане от Сократ Онучин. Аз не съм Генка, само Яшка да кихне и...

— Притрябвало ни е да те портиме пред Яшка! Между нас няма Яшкини приятели. Казвай.

— Познавате ли Пашка Черничкия от Индия?

— Там ти ги знаеш всичките, ние не им ходим на гости.

— Един такъв малък, физиономията му луничавя, косата му бяла. Затова му и викат Черничкия, защото хич не е чернокос. Той от мене взема уроци по... китара. Та той де, като се зарекъл дума да не обелва... От сигурно място, скици, от сигурно, вярвайте ми.

— Какво ти каза Черничкия?

— Генка кара ли колело по Улибинското шосе? Кара ли?

— Е, и?

— А шосето покрай какво минава, помните ли?

— То е дълго.

— Край Старите кариери, скици. И когато Генка мине покрай кариерите, точно тогава Пашка Черничкия ще изскочи...

— Сам? Срещу Генка?

— Ти чуй по-напред... Пашка ще бъде с разкъсана риза и физиономията му в кръв. Нарочно ще го разкрасят. Значи, ще изскочи разкрасен и ще завика: „Помощ! Убиват ме!“. Е, а Генка като мине край него, няма ли да се спре? Ами познавате го, ще препусне накъдето му кажат. „Помощ!“ Защо да не помогне, когато е самбист. Ама в Кариерите ще го сгепат... Яшка с тайфата. Миналия път Генка кефската го наложи. Сега Яшка всичко ще бройне. Тъй че, мале мила, не ме чакай — самбото не важи.

19.

Вече се размърдаха, за да станат, да си кажат „довиждане“ и да си тръгнат, да сложат край на тази проточила се вечер, а едновременно с нея и на поредната учебна година. Обикновена година, напрегната и трудна, която преди спускането на завесата им донесе неочаквано огорчение.

И в този момент всички видяха, че Нина Семьоновна, която забравена седеше встрани, със смачкана на топка кърпичка бърше сълзите си от спуснатите мигли — плаче нечуто.

— Какво ви е, Нина Семьоновна?

— Просто тъй, нищо.

Олга Олеговна уморено приседна до нея.

— Днес ние всички нещо...

Нина Семьоновна, мачкайки кърпичката, въздъхна няколко пъти.

— Все си мисля за Юлечка и ми стана толкова жал...

Директорът Иван Игнatieвич неодобрително поклати глава:

— Я стига, стига! Седнали сте да жалите Юлия Студьонцева. Момичето е упорито, знаете го, ще постигне каквото иска.

— Ама аз не нея, а себе си жая... — Нина Семьоновна измъчено виновно се усмихна.

Олга Олеговна надникна под спуснатите ѝ мигли:

— За нея мислите, а себе си жалите?

— Та аз толкова надежди възлагах на Юлечка. Да, през всичките тези години... Глупаво е, разбира се, но си мечтаех: ще разгърна някоя сутрин вестника и ще видя нейното име, ще пусна някоя вечер телевизора — за нея ще приказват... Не, не, не за слава! Има хора, необходимостта от които е очевидна, те носят времето на плещите си. Можем ли, например, да си представим настъплението на нашия двадесети век без Мария Кюри... Мислех си, ами ако изведнъж Юлечка... Аз я посрещнах на училищния праг. Един голям човек е тръгнал във времето от мене, както голямата Волга изтича от малък извор. И ето че днес... Днес разбрах, че няма да я бъде. Да, да, вие сте

прав, Иван Игнatieвич, няма защo да се безпокоим за Юлечка — тя ще постигне своето. Но само своето, за мене няма да стигне. Сигурно ще стане добър инженер или лекар, каквито има много. Значи аз не съм толкова добра учителка, не... такива като мене са много. Вярно, чак ме е срам, че приказвам такива глупости, но се бях настроила, едва ли не през всичките десет години се настройвах и чаках — да, ще постигна, ще постигна нещо изключително! И ето сега разбрах, и ми се плаче... Не ми се смейте, моля ви.

Всички мълчаха, разсеяно гледаха на различни страни.

— Вие сте млада, много млада! — въздъхна Иван Игнatieвич. — Кой от нас на младини не е мечтал да даде на света титан!

— И по правило набираха висота онези, от които не очаквахме — с горчивина произнесе Олга Олеговна. — Никой от нас не обръщаше особено внимание на Ерик Лобанов, а днес той е професор и то известен.

— Но това... — Нина Семьоновна чак се задъхна от вълнение, — но това е доказателство за нашата недалновидност — да не прозрем с какво един човек е забележителен. Така можем да пропуснем и гения!

Сигурно за пръв път тази вечер Олга Олеговна се усмихна, поклати глава, увенчана от тежка фризурa:

— Ние не сме ясновидци — ние сме обикновени хора. Най-обикновени. Да предвидим кой е гениален, още повече да направим гениален, не, това не е по силите ни. Можем да ги научим на най-простото, на най-баналното, на онова, което се е повтаряло от поколение в поколение, което се е наложило като азбучна истина: уважавай достойнството на ближния, възмущавай се от насилието... Всъщност, да ги научим на едно: Хора, не се наскърбявайте!

— Да ги научим ли?! — възкликна Нина Семьоновна. — Кого? Юлечка? Гена Голиков? Игор Проухов! Те всички, всички още като деца бяха удивително добри. Още от началото, преди да тръгнат на училище, всички по природа бяха добри. И ако почнат да се наскърбяват един друг, тогава значи... Тогава ни остава само едно — от отчаяние да се обесим на първото дърво.

Инокентий Сергеевич обърна към светлината грапавата страна на лицето си, докосна страшния си белег.

— Не е изключено, ей туй украшение да ми е подарил човек, който съвсем не е бил зъл по природа. Аз също трябваше да направя

някои деца сирачета, не познавайки озлоблението.

И Нина Семьоновна изплашено отмести очи, разпалено продума:

— Готова съм всеки ден да повтарям: Господи, дай ми сили да пожертвам живота си за онези, които уча! Господи, не ме оставяй излъгана, направи ги всички щастливи!

— Струва ли си да се молим! — откликна Олга Олеговна. — И без молитви го правим — отдаваме им живота си.

— Именно. Зоя Владимировна и тя така направи — напомни Иван Игнatieвич.

Олга Олеговна стана, загледа се през тъмния отворен прозорец навън, където се простираше притихналата улица.

— Момчета и момичета, момчета и момичета, колко сте още зелени! Не, не сте готови за живота... — Помълча и без да откъсва очи от прозореца, попита: — Интересно е да чуем какво ли си говорят сега за бъдещето?

— Нека пеят и се веселят. За бъдещето ще мислят утре.

Учителите разбутаха столовете, взеха да се надигат.

20.

Лампите осветяваха ъгълчето от градинката под липите — петима души и празна пейка. Сократ млъкна.

Юлечка, издала към Натка острата си брадичка, попита:

— Чу ли?

— Чух! — Предизвикателен отговор. — Е, и какво? Ненавиждам го! По-рано го обичах. Открито казвам: о-би-чах го! Сега го мразя! Няма да му простя!

Стя! — отекна нощта.

— Котка да мъчат и бият пак ми е жал. А тук става дума за човек.

— Нека кой както иска, Натке — застъпи се Игор.

— Пак при тебе засечка, Исусе. Уж го наричаше убиец, а сега си готов да му простиш. Дървен философ си ти!

— На Яшка няма да помагам, не се надявай!

— Тогава помагай на Генка! Викаше, че били от един дол дренки...

— Няма да ида при Генка, но и другите не ще държа вързани.

— Пък аз... — Юлечка се задъха. — Аз и Яшка... Да! И него бих предупредила, ако някой се кани да го убие.

— Ще идеш? Ще му кажеш? Само се опитай!

— Какво ще ми направиш? С въже ли ще ме вържеш?

— Опитай се!... Всички се опитайте! Само да гъкнете!

— Игор! Чуваш ли? Игор! Ти искаш да бъдеш художник... Навярно искаш да радваш хората. Сигурно си мислиш, че като гледат твоите картини, те ще стават по-добри. Не е ли така, Игоре? По-добри! А сега ти... Нека да го бият, нека да го осакатят, дори да го убият — пука ти на тебе. Няма да му кажеш, и другите не задържаш, значи — аз съм си добре, а за останалите хич не ми дреме... Игор! Да идем заедно при Генка!

Притиснала длани към гърдите, напрегнато нежна, тръпнеща, Юлечка се накланяше към Игор, на лицето ѝ — пребледняло, сякаш

варосано — умолително горяха черни очи. Игор се мръщеше и кривеше очи.

— Дяволска работа! Мислиш ли, че той щеше да си мръдне пръста, ако Яшка ни...

— Браток! — леко се изуми Сократ. — Трябва да бъдем честни, браток! Генка за нас винаги... И за непознати на улицата дори... Знаеш как нареди Яшка.

— Това беше по-рано... По-рано беше готов за мене и на дявола сърмите да свие. Но сега... съмнявам се.

— Тук нещо не е както трябва, скици. За по-рано не се съмняваме. Значи по-рано е бил добър, а се нахвърлихме върху него. Защо? Нещо не е както трябва...

— Да, но кой се нахвърли? Кой?! — отчаяно се развика Игор. — Аз ли? Не чу ли как му виках — недей, не бива, да сложим край! Не! Сам си го изпроси. Че и заплашваше — не чакай пощада! А какво толкова му казаха? Истината. А той за нас какво надрънка? За всеки от нас! Върху мене се нахвърли като върху враг. И върху тебе, въпреки че ти дума лоша не си обелил... Всички изведнъж му станахме врагове. И нас, враговете, ще седне да ни защитава? Че то е смешно да се помисли. Тогава аз пък защо да спасявам враг? Сега той ми е чужд човек, случаен!

Изпълнен с тъга Сократ премълча, мигаше със зачервени клепачи, галеше китарата.

Юлечка отново се наведе към Игор:

— Нека да е лош, Игоре. Нека да ни е чужд. Но не котка — човек се канят да бият!

И пак Игор се намръщи и зарови цялата си ръка в разрошената си коса.

— Дяволска работа! Какво да правим? Той ми плю на физиономията, пък аз да му се...

Натка слушаше и по-силно стискаше устни и скули.

— Какво, полафихте ли си? — рече тя рязко. — Стига толкова! Сега аз ще кажа. Опитайте се да попречите на Яшка. Само да споменете нещичко! Сърдете се на себе си. Ще ида при Яшка и ще му кажа кой му е попречил...

Ръката на Сократ закачи струните и китарата издаде плътен чезнещ звук.

— Аха! Ясно ли ви е, че Яшка няма да ви прости и вместо Генка вас ще... подреди.

— Наточка! — изхълца Вера.

— Лоша ли съм? Вече хич не ми пука! По-лоша от това не мога да стана.

Натка стърчеше с отметната глава, с гневен отблясък зад нападалата върху лицето ѝ коса.

— Скици... — изпълнен с тъга процеди Сократ.

Игор, без да вдига очи, се привеждаше и сякаш ставаше все понисък. Острата брадичка на Юлечка стърчеше напред, очите ѝ, вперени в една точка, загубиха блясъка си.

— Скици!... Яшка с мен ще започне...

— Отивай! — изправена в цял ръст, отвисоко подхвърли Натка на Юлечка. — Няма да те държа за полата — притрябвало ми е.

И Юлечка, без да навежда вперените в Натка очи, тихо произнесе:

— Ще ида.

— Юлке! — разтревожи се Сократ. — Ти не познаваш Яшка, Юлке! Той всеки... И мене, и тебе... Няма да гледа, че си момиче.

— Сама ще ида. Кажи го на Яшка...

Сократ зиморничаво вдигна рамене, суетно затъпка на едно място:

— Игоре! Брат! Кажи ѝ! Глупачка... Ти поне знаеш какъв е Яшка. И себе си ще погуби, и всички нас... Яшка с мен ще започне... Какво е за него едно убийство?

— Чуваш ли, Игоре — какво е за Яшка едно убийство? Тогава помогнете му, той без тебе няма да се справи!

Игор прекара разтреперана ръка по лицето си:

— Майната ви на всичките. — И вяло, равнодушно: — Откачихте... — После изведнъж злобно се нахвърли върху Сократ: — Ти тука какво ни баламосваш? Страшен бил! Страшен! Какво било за него едно убийство! Никой няма да убие — нито Генка, нито тебе. Той какво, да не е толкоз прост, сигурно не знае, че за такава работа ще му теглят куршума! Е, ще марилят Генка, ако той сам не им изпотроши ръцете.

— Не, скици! Не! — задъха се Сократ.

— Плаши ни, Юлке. Нищо няма да се случи, Генка ще си остане невредим.

— Ами ако се случи, тогава?

— Но Яшка знае, че само нещо да се случи първи него ще спипат. Кой не милее за собствената си кожа?

— Игоре, недей да трепериш. Аз вече не те викам. Всичко сама ще свърша. Недей да трепериш, успокой и Сократ, я го гледай как се тресе от страх.

— Юлке-е... — Сократ зашепна сподавено. — Юлке, ти загряваш ли защо Яшка избира Кариерите? Мислиш си — защото е глухо място. Глухи места има много. Но в Старите Кариери има гробища. Чувала ли си — там карат всички отрови от комбината. Яшка го е обмислил, скици: като го чатнат и хайде в ямата, зад табелката с черепа, дето е забранено да се ходи. Ще загреят, че човек е изчезнал, къде да го търсят? Отначало ще хукнат по реката и по храстите да ровят. Докато се туткат, току-виж напълнили ямата, залели я с цимент, нахвърлили отгоре пръст. Гробища! Разправят, такива страшни киселини имало там, всичко разяждали — и месо, и кокали. Нищо няма да остане от човека, нищичко. Яшка може който си иска...

Сократ спря задъхания си шепот.

Неведнъж през тази нощ настъпваха тихи паузи, но такава тишина още не бе наставала. Далеч някъде боботеше шосето, което свързваше града с будния през нощта комбинат. Градът спеше, устремил в различни посоки равни редици от улични лампи.

Над главите сияеха притихналите липи, извисяваше сеobeliskът на падналите воители, нощта лъхаше на река.

Генка Голиков... Само преди малко той бе тук — бяла колосана риза, прилепнала на широките му гърди, тъмна връзка, як врат, вълниста светла коса. Обиденият Генка, който обиди другите. Метър и деветдесет висок, лицето му като излято, челото — високо, веждите възбели, косата светла, вълниста... В забранена зона, в ями, изпълнени с отпадъци вонящи отрови, които разяждат всичко живо. За Генка. Генка Голиков — и ями...

Наоколо бе тихо-тихо, боботеше далечното шосе, спеше украсен в светлилки града, нощта лъхаше на влага от реката.

Думата „убивам“ беше казана и преди. И неведнъж. Но до този тих миг никой от довчерашните ученици не си представяше какво

всъщност означава това.

Сега изведнъж си представиха. Посредством несъвместимото —
Генка — и ями...

21.

Олга Олеговна и Иван Игнatieвич вървяха из спящия град. Директорът говореше:

— Ние тук разрешавахме общи проблеми, пък аз през цялото време си мислех за сина. Да, да, за Альошка... Нали знаете, че той не влезе в института. И то така глупаво. Готвеше се толкова упорито за химикотехнологическия, пък се провали с руския — допуснал грешки в темата. Отиде в армията... Не, не, аз нямам нищо против армията, дори ми се щеше той да помирише малко военна дисциплина, да поживее в колектив, та да му смъкнат семейната инфантилност. Армията не ме плаши, плаши ме самият Альошка. Канеше се да става химик, никога не бе мечтал да бъде военен, но спокойно, дори мога да кажа с облекчение посрещна решението, взето някак си от само себе си, без него. Армията му допадна най-вече затова, защото там човек не се грижи за себе си: по команда ставай, по команда лягай, яж, учи. Всяка тяхна крачка е маркирана, записана, внесена в уставите — какво по-сигурно? Какво значи това, Олга Олеговна — липса на воля, на характер? Вярно, не мога да кажа, че е бил съвсем безволев. Веднъж взе първата награда на състезания по ски. Не я взе, той искаше да я спечели, упорито се готвеше, целенасочено, волево. А характера... Хм! Има си го колкото щеш. За другото както и да е, но характерът ние го усещахме в къщи. Обаче какво забелязах, Олга Олеговна, той твърде често повтаряше: „Момчетата казаха... всички говорят... всички така правят“. Всички имат дълга коса до раменете — и аз ще имам, всички употребяват „дъртатко“ вместо „татко“ — и аз така ще правя, всички печелят награди на спортни състезания — и аз не бива да изоставам, ще им покажа, че не съм по-лош, ще проявя воля, настойчивост. Както всички... Така дори е по-трудно да се живее! Точно така! Трябва да се мъчиш да изпревариш другите, а колко сили отиват за това. Не е по-лесно, но е много по-просто. Лесно и просто не са равнозначни понятия. По-простото е да съществуващ по команда, въпреки че невинаги то е по-лекото.

Олга Олеговна се спря.

— Значи по-просто е да живееш както всички? — попита и тя.

Спря и Иван Игнatieвич.

Над тях светеше лампата — улицата бе пуста, по отвесната стена струпани един над друг тъмни прозорци. Градът спеше.

— Всички ние тъкмо тук по малко грешим — виновно промълви Иван Игнatieвич. — Кой от нас не се приспособява: както правят всички, така и аз.

— А не ви ли е идвало на ум, че хората от сорта: „Както правят всички, така и аз“ непременно ще посрещнат враждебно новите Коперници и Галилеевци само защото те утвърждават нещата не така, както всички ги виждат и приемат? Към Коперниците — враждебно, към посредствените — с доверие.

— М-да. Хората неслучайно казват, че простотата е по-лоша от кражбата.

— От кражбата ли? Не бяха ли невежите онази страшна сила, която издигаше хитлеровци? „Германия, Германия над всичко!“ — просто и ясно, не се нуждае от обяснения, гъделичка самолюбието. И невежата слави Хитлер!

— М-да. Какво искате да кажете? Нещо не ви разбирам.

— Това, че сме поразително слепи!

— А именно?

— Цяла нощ спорихме — дигнахме шум до бога. Какво само не споменахме: обучението и увлечението, равнодушието и престъпността, занаятчийството и техническата революция. Едно само не забелязахме...

— Какво?

— Днес пред нашите очи се роди личност! Забележително събитие!

— М-да... Но, позволете, наоколо всички са личности — вие, аз, първият, който сега можем да срещнем на улицата.

— Всички ли?... Но вие, Иван Игнatieвич, току-що сам казахте: кой не греша — както правят всички, така и аз, под общ знаменател. Смазани и шлифовани личности — моля! — това не е ли нелепост? От рода на суха вода, вълниста суша, лъчезарен мрак. Личността винаги е изключителна, нещо противоположно на „както всички“.

— Ако имате предвид Студьонцева, тя и преди беше изключителна, не можете да го отречете.

— Тя се отличаваше от останалите само по това, че на нея по-добре ѝ се удаваше да бъде „както всички“. И изведнъж — трясък — не е като всички, прояви се, не я достраша! Събитие, което граничи с чудо, Иван Игнatieвич.

— Чак пък чудо! Защо да преувеличаваме?

— Ако има някакво чудо, то това е раждането. Пред очите ни се роди нова, никому не подобна човешка личност. Нима не забелязахте?

— Че как няма да забележа, когато цяла нощ говорихме за нея.

— Забелязахте само упреците ѝ към нас, говорихме за тях, анализирахме ги и нито дума на почуда, на радост.

— Някак си не вървеше да се чудим, а колкото за раждането — на какво да се радваме?

— Нима един нешаблонен, независимо мислещ човек не е радостно явление, Иван Игнatieвич?

— М-да... — произнесе директорът и не се разбра съмнява ли се, осъжда ли, или се чуди.

Продължиха да вървят.

Стъпките им силно отекваха по пустинната улица. Олга Олеговна — със ситни, Иван Игнatieвич с тежки, провлачени. Въздухът беше свеж, но стените на къщите излъчваха слаба топлина — почиващите камъни неохотно изпускаха дневното слънце.

22.

Думата „убивам“, която толкова често се срещаше в книгите и звучеше от екраните на киното и телевизията, изведнъж се облече в безобразната си плът.

С подгъващи се крака, протегнала напред ръце като слепец, Натка тръгна към пейката.

Вера тихо изхълца, Игор — с изцъклен поглед, вдървен нос, тъмна брадичка — изведнъж заприлича на дядо, дори панталоните му провиснаха на слабия задник.

Сократ с китарата виновно тъпчеше на едно място. Юлечка бе застинала приведена — ха-ха и ще хукне да бяга.

А наоколо пак тишина. И далеч в нощта извън града бучеше шосето.

Вера изхлипа един път, два пъти и се разрева:

— Аз... Сетих се...

— Сега ще има какво да си спомняме — глухо процеди Игор.

— Аз... В кабинета по физика... изгорих... трансформатора. В цялото училище имаше само един трансформатор... скъп. Генка каза...

— Вера затресе рамене в ридания. — Каза, че той го е направил. Не го бях молила, той сам... Сам пое вината!

— Пък мене... Спомняте ли си, бяха рекли да ме изключват от училище — размърда се Сократ. — Беше ми кофти, скици. Майка ми съвсем пощуря, викаше, че ще се отрови. Кой ме спаси? Генка! Отиде и при Иван Грозни и при Вещия Олег. Каза им, че гарантира за мене. А на мене ми каза: ако го изложи, ще ми смачка фасона.

Игор нервно изви брадичка.

— Какви ги дрънкате? — викна той задавено. — Трансформаторът! Генка никога не е бил такъв... Такъв като днес! Трансформаторът... Я си спомнете нещо друго: аз, ти, Сократ, всички момчета от нашия клас пък и всеки хлапак от училището ни ходеше по улицата с навирен нос и от никого не го беше шубе. Всички знаехме, че Генка ще ни защити. Генка беше наш защитник — мой, твой, на

всички ни. Той... Обидил ли е някого?... Просто тъй, за да се изфука? Не е било. Нито веднъж никого не е ударил!... И ето днес...

— Ела на себе си! — рязко го прекъсна Юлечка. — Най-напред ние го обидихме! Накуп! И аз.

— Аз... Но аз не исках... — заливаше се в сълзи Вера. — Аз най-чистосърдечно, откровено всичко... А той — изведнъж се обиди... Не исках!

— Юлке-е! — залитна Игор към Юлечка. — Кажу, как можахме?... Само дето не станавме помощници на Яшка.

— Станавме — категорично отрязва Юлечка. — Съгласихме се да помагаме на Яшка. С мълчанието си.

Встрани на пейката седеше Натка, изпъната, вдървена, с нападала върху очите коса, с повехнали устни.

— Не, Юлке! Не! — Тежко отчаяние в гласа на Игор. — Не, не станавме! Слава богу, не можахме!

— Съгласихме ли се да мълчим, или не?

Бледо, заострено личице: големи, тревожни като на птица втренчени очи — Игор се сви, наведе очи.

— Да или не!?

Игор мълчеше, спуснатите клепачи скриваха шарещите зеници. Мълчаха всички.

Натка вдървена седеше встрани.

— Щом сме се съгласили, значи сме станали помощници!... Да!... Макар и отскоро, макар от пет минути, но помощници на убиец.

Игор се хвана за главата, замуча:

— По-мощ-ници-и-и! Пом...

— Но аз не исках! Не исках! — давеше се Вера.

— Сигурно аз съм искал? Ами другите? По-мощ-ници-и!

Игор мучеше и се люлееше, хванал главата си.

Вдървено изпъната на пейката Натка вдигна ръце, неуверено и несръчно, с непослушни пръсти като пияна почна да оправя разчорлената си коса. И без да я оправя, безсилно отпусна ръце, постоя малко така и мъртвешки безизразно загледана пред себе си, каза равнодушно:

— Аз тръгвам...

И не мръдна.

Тишина. Далеч извън града бучеше шосето.

Игор отпусна ръце, омекна.

— Юлке... — започна той пак умолително. — Не сме такива... Не... Нито Генка, нито ние...

Тишина. Долу занемелият град — тъмни квартали, прави редици от улични лампи и загадъчна неорова светлина над гарата. Шумеше шосето.

— Юлке-е... Знаех си аз, знаех, нали помниш?

Загледана настрани Юлечка отговори с тих, уморен глас:

— Недей да лъжеш... Никой от нас нищо не знаеше... И аз също... Всеки мисли само за себе си... и достойнството на другия за него не струва пукнатата пара... Това е гадно... И на, наиграхме се...

Облегната на пейката, Натка най-сетне с мъка стана:

— Ще вървя... при него... Никой да не идва с мене. Моля.

И пак застина, недодялано вдървена, сляпо вторачена пред себе си.

Всички я поглеждаха накриво, но мигом срамежливо отклоняваха очи и... се втречваха в обелиска, в мраморната плоча, гъсто изписана с имена:

АРТЮХОВ ПАВЕЛ ДМИТРИЕВИЧ — редник

БАЗАЕВ БОРИС АНДРЕЕВИЧ — редник

БУТИРИН ВАСИЛИЙ ГЕОРГИЕВИЧ — старши
сержант...

Обелискът бе позната принадлежност на града. Толкова позната и обичайна, че вече никой не му обръщаше внимание като на бръчка, издълбана от времето на бащиното лице. Обелискът цяла нощ бе на няколко крачки от тях... Сега го забелязаха — отклоняваха поглед и отново и отново се връщаха към двата реда от имена върху камъка с потъмняла, похабена от дъждове и снегове позлата.

Не, тези, чиито имена бяха издълбани върху камъка, прославени на паметника, не бяха погребани тук. Техните кости бяха пръснати на различни места. Това бе гроб без покойници, каквито в страната имаше много.

АРТЮХОВ ПАВЕЛ ДМИТРИЕВИЧ — редник...
БАЗАЕВ БОРИС АНДРЕЕВИЧ — редник...

и още тридесет и две имена, завършващи с някой си Яшенков Семьон Данилович, младши сержант.

Убити... Умрели от собствена смърт тук нямаше. Вкаменена гордост за победата и памет за насилието, извършено преди около три десетилетия, много преди раждането на тези, които сега безмълвно отклоняваха очи...

АРТЮХОВ ПАВЕЛ ДМИТРИЕВИЧ...
БАЗАЕВ...

Убитите не могат вече нито да обичат, нито да мразят. Но живите помнят техните имена. Вероятно, за да ненавиждат убийството и убийците.

Бившите ученици отклоняваха очи...

Натка се люшна:
— Ще вървя...

Изпъната, с усилие местейки крака, тя мина край обелиска към пропастта.

Дълго се чуваше как под краката ѝ се рони пръст.

Нощта вече не напираше с предишната си сила. Призрачна синева избиваше на небето и редки звезди блещукаха с предутринна сребриста светлина.

23.

Физикът Решников и математикът Инокентий Сергеевич живееха в една кооперация.

Стигнаха до входа и неочаквано си спомниха:

— О-о! Коя дата сме днес?

— Ами да! Двайсет и втори юни...

— Трийсет и една години...

— Тръгвай — рече Решников, — имам бутилка коняк.

Качиха се на петия етаж, тихичко отвориха вратата, вмъкнаха се в кухнята. Решников сложи коняка на масата.

— Разсъмва се.

— Точно по това време...

По това време, на разсъмване, преди тридесет и една години западаха първите бомби и две момчета от различни краища на страната, току-що отпразнували всеки в своето училище абитуриентската си вечер, тръгнаха за военните комисариати.

Навън просветваше. На тясната кухненска масичка пред наченатата бутилка седяха двама бивши войника.

— Можеш ли да си представиш днешните момчета в затрупани със сняг окопи някъде край Елни?

— Или край Ленинград, дето ние утолявахме глада си със замръзнали брезови пъпки?

— С какви костюми бяха днес, с какви връзки!

— И виж, всички с часовници, пък аз си купих първият часовник след като бях учителствал две години.

— Каквото и да приказваме, в щастливо време живеят.

— Те са, както каза тази Нина Семьоновна, удивително добри по природа. Длъжни са да бъдат по-добри от нас.

— Е, тая хипотеза се нуждае от проверка... Хайде по още една, последна, Инокентий?

— Да пием за това — те да не мръзнат в окопите.

А в същия дом, един етаж по-долу, в своята тясна моминска стая Зоя Владимировна, старата учителка, започнала да преподава още от времето, когато ликвидираха неграмотността, не спеше, а плачеше, заровила лице във възглавницата.

Нина Семьоновна, която днес също стана стара учителка, изнемогваше от майчинска нежност и тревога: „Колко са пораснали учениците ми! Какво ги очаква? Какви ли ще станат? Юлечка? Гена?“.

Тя живееше в нов квартал, на края на града и сега бавно вървеше по пустите улици, през просторните пусти площади и малкият град, в който по роднински ти е близка всяка забутана уличка, всеки кръстопът и всяко кътче ѝ се виждаше величествен и тайнствен в мътно синкавия здрач.

Преди да се заизкачва към крайречната градинка неочаквано видя своите ученици. Те слизаха по широките стълби — Сократ Онучин с китарата, Игор Проухов разрошен, с щръкнала както винаги коса, Юлечка Студьонцева замислена, навела гладко сресана глава и Вера Жерих отпуснато дебела, спокойно съсредоточена. Плътено един до друг, мълчаливи, видимо уморени, изкарали своя празник. Сякаш вече носеха в себе си не детски мисли.

Стара истина е — животът не е песен да го изпееш. Не наблюдава ли тя сега първите им самостоятелни крачки в живота — най-първите? Далеч ли ще стигне всеки един от тях? Каква ще стане Юлечка?

Децата отминаха без да забележат Нина Семьонова.

Минаха край училището.

Сред неумитата от здрача предутринна синева училището бе издигнало и раздиплило и четирите си етаж с широките, маслено тъмни прозорци. Необичайно необщително, странно мъртво, родно и чуждо едновременно. Скоро ще изгрее слънцето и прозорците, преливащи в нефтени отблясъци, бурно ще запламтят — и четирите етаж. Навярно това ще бъде внушителна и красива гледка.

Вдигнали глави, бившите десетокласници разглеждаха училището си в необичаен час и необичаен облик. Всеки мислено проникваше през затворените, пропити с мрак прозорци в познатите коридори, класните стаи.

Вера Жерих шумно и тежко въздъхна.

Юлечка Студьонцева тихо каза:

— Тук всичко беше толкова ясно.

Дълго никой не се обади, най-сетне Игор рече:

— Ще се научим да живеем, Юлке.

Вера отново шумно въздъхна.

А по реката, по смолисто потъмнялата вода се влачеха раздърпани кълба сива мъгла. Натка с мокра рокля, която залепваше по краката ѝ, с измокрени от росата официални обувки се луташе по брега и търсеше Генка.

Нощта след бала свърши.

УРОЦИ ПО ФРЕНСКИ

На Анастасия Прокопиевна Копилова

Странно е наистина защо всеки път, когато се изправим пред учителите, както и пред родителите, се чувстваме виновни? И то не за извършеното в училище — не, а за онова, което сме станали после.

Тръгнах в пети клас през четиридесет и осма. По-правилно е да кажа заминах, защото в нашето село имаше само начално училище и за да продължа учението си, трябваше да отида на петдесет километра от село, в районния център. Седмица преди мене майка ми отиде в центъра и се уговори с една своя позната да остана на квартира у тях, а в последния ден на август чичо Ваня, шофьорът на единствената камионетка в колхоза, ме стовари на улица „Подкаменная“, където трябваше да живея, помогна ми да внесе в къщата вързоп със завивките, ободряващо ме тупна по рамото за сбогом и потегли. Така на единадесет години започна моят самостоятелен живот.

Нея година гладът още ни държеше, ние бяхме трима на майка ни и аз бях най-големият. Пролетес, когато стана особено тежко, взех да гълтам и накарах и сестричката ми да яде, оченца от покарали картофи, овесени и ръжени зърна, за да ги посадим в корема си — така нямаше непрекъснато да мислим за ядене. Цяло лято най-старателно поливахме семената си с чиста ангарска водица, но така и не дочакахме реколтата или пък тя бе толкова слаба, че не можахме да я усетим. Впрочем аз смятам, че тази приумица не е съвсем безполезна и все някога ще послужи на човека, но тогава, още неопитни, ние нещо събрахме.

Трудно ми е да кажа как майка ми се реши да ме пусне в района (районния център наричахме район). Нямахме баща, живеехме много тежко и тя вероятно бе преценила, че по-лоши дни от това — няма накъде. Аз бях добър ученик, с радост ходех на училище и в селото минавах за много грамотен: пишех на бабите и четях писмата им, прехвърлих всички книжки, които имаше нашата неугледна библиотека, а вечер разказвах на момчетата какви ли не истории от прочетеното, като все гледах да прибавя доста и от себе си. Но най-много ми вярвах, когато дойдеше време за облигациите. През войната хората ги бяха насъбрали и сега често получавахме номерата на печелившите облигации — тогава ги носеха при мен. Разправяха, че съм имал лека ръка. Наистина падаха се печалби, повечето дребни, но в ония години колхозникът се радваше и на копейката, още повече че моята ръка изтегляше съвсем неочаквана печалба. Радостта от нея се предаваше неволно и на мене. Отделяха ме сред другите селски дечурлига, дори от време на време ми даваха нещо за ядене; веднъж чичо Иля, който, общо взето, се славеше като стиснат, свидлив човек,

спечели 400 рубли и в радостта си ми загреба цяло ведро картофи — а това не беше малко богатство в месеците, преди да се запролети.

И все заради туй, че се оправях с номерата на облигациите, хората казваха на майка ми:

— Умник ти расте момчето. Трябва да го изучиш... Не бива да се прахосва такъв ум.

И напук на всички нещастия майка ми ме стъкми, въпреки че никой от нашето село дотогава не беше ходил да учи в района. Аз бях първият. Пък и не знаех както трябва какво ми предстои, какви изпитания ме очакват мене, пиленцето, на новото място.

И тук се учех добре. Какво друго ми оставаше? Нали затова бях дошъл, друга работа нямах, а да изпълнявам през пръсти онова, което ми възлагаха, тогава още не се бях научил. Едва ли бих се осмелил да отида на училище дори с един ненаучен урок и затова по всички предмети освен по френски получавах отлични бележки.

Френският не ми вървеше заради произношението. Лесно запомнях думи и фрази, бързо превеждах, прекрасно се справях с трудностите на правописа, но произношението досущ издаваше моя ангарски произход, чак до девето коляно, където от рождение никой не беше произнасял чужди думи, ако въобще беше подозирал за тяхното съществуване. Пердаших на френски по начина, по който се изговаряха нашите селски скоропоговорки, половината от звуците поради непотребност гълтах, а другата половина изстрелвах в къси лаещи откоси. Лидия Михайловна, учителката ни по френски, като ме слушаше, безсилно се мръщеше и затваряше очи. Естествено тя никога не беше чувала нещо подобно. Отново и отново ми показваше как се произнасят носовките, съчетанията от гласни, караше ме да повторя — аз се смущавах, езикът ми се вдървяваше и не се обръщаше. Всичко беше напразно. Най-страшното обаче идваше, когато се върнех от училище. Там аз неволно се отвличах, непрекъснато бях принуден да правя нещо, децата не ме оставяха на мира, заедно с тях — ща не ща, трябваше да се движа, да играя, а в час да внимавам. Но щом останех сам, налягаше ме мъка — мъка по родния дом, по село. Никога дотогава дори за един ден не се бях делил от семейството си и, разбира се, не бях подготвен да живея сред чужди хора. Толкова ми беше тежко, така опротивяло и непоносимо — по-лошо и от болест! Исках само едно, мечтаех за едно — да си отида в къщи и само в къщи.

Отслабнах много: майка ми, която дойде в края на септември, се изплаши, като ме видя. Докато беше при мене се държах, не се оплаквах и не плачех, но щом тръгна да си заминава, не издържах и с рев хукнах след камиона. Майка ми ми махаше от каросерията да спра, да не позоря и себе си, и нея, но аз нищо не разбирах. Тогава тя се реши и спря колата.

— Хайде, тръгвай — настоя тя, когато аз доближих. — Научи какво научи, да си вървим в къщи.

Опомних се и избягах.

Отслабнал бях не само от мъка по дома. На всичкото отгоре редовно не си дояждах. Есента, докато чичо Ваня с неговата камионетка караше жито в приемателния пункт, който се намираше недалеч от районния център, честичко ми пращаха храна, горе-долу веднъж в седмицата. Цялата беда обаче беше там, че тя не ми стигаше.

Получавах само хляб и картофи, майка ми понякога ми напълваше и бурканче с извара, която вземаше от някого срещу нещо друго, защото ние нямахме крави. Като ми докарат храна — вижда ми се много, погледна след два дни — нищо не останало. Много скоро забелязах, че повече от половината ми хляб по най-тайнствен начин някъде изчезва. Проверих и се оказа, че наистина е така — вчера го има, днес го няма. Кой крадеше — леля Надя ли, една писклива, измъчена жена, която сама се блъскаше с трите си деца, някоя от големите ѝ дъщери, или най-малкият Федка — аз не знаех, дори се страхувах да мисля за това, а камо ли да ги следя. Обидно ми беше само, че майка ми, за да изпрати на мене, делеше последната хапка от близките ми, от сестричката ми и братчето, а храната така или иначе не стига до мене. Но трябваше да се примиря и с това. Няма да ѝ олекне на майка ми, ако ѝ кажа истината.

Тук гладът никак не приличаше на глада на село. Там винаги, и особено наесен, можеше да се изкара нещо, да се откъсне, да се изкопае, да се набере, в Ангара плуваше риба, в гората летяха птици. А тук всичко ми беше чуждо: чужди хора, чужди градини, чужда земя. Малката рекичка на десетина места я прецеждаха с мрежи. Една неделя седях с въдица цял ден и хванах три дребни, колкото чаени лъжички кротушки — от такъв улов не се надебелява. Повече не отидох — защо да си губя времето напразно? Вечер се въртах край чайната на пазара, запомнях кое колко струва, преглъщах от глад и се връщах в къщи с празен стомах. На печката на леля Надя кипеше чайник; сръбвах си чиста водица, стоплях си стомаха и си лягах да спя. На сутринта отново на училище. Така изкарвах до оня щастлив час, когато отпред спираше камионетката и на вратата потропваше чичо Ваня. И тъй като дълго бях гладувал и знаех, че продуктите ми, колкото и да ги икономисвах, много няма да се задържат, наяждах се до премаляване, до болки в корема, а после, след ден или два, отново започваше да ми стърже.

Един ден, още през септември, Федка ме попита:

— Ти не се ли страхуваш да играеш на „чика“?

— На каква „чика“? — не разбрах аз.

— Ами една такава игра. На пари. Ако имаш пари, ела да поиграем.

— Нямам.

— И аз нямам. Нищо, да идем само да погледаме. Ще видиш колко хубава игра е.

Федка ме поведе оттатък зеленчуковите градини. Минахме край проточилото се възвишение, цялото обрасло с коприва, вече почерняла и сплетена, с провиснали отровни гроздове от семена, промъквахме се, като скачахме от купчина на купчина, през старото бунисче и в ниското, на една чиста и малка равна полянка, видяхме момчетата. Приблжихме се. Момчетата се накокошиниха. Те бяха горе-долу на моите години, с изключение на едно високо и яко, силно и властно момче с дълъг червеникав перчем. Сетих се, че то беше в седми клас.

— Тоя защо си го довел? — недоволно каза той на Федка.

— Той е наш човек, Вадик, наш — почна да се оправдава Федка.
— Живее у нас.

— Ще играеш ли? — попита ме Вадик.

— Нямам пари.

— Внимавай да не изгърсиш пред някои, че ние тук...

— Ами! — обидих се аз.

Повече не ми обръщаха внимание, аз се дръпнах встрани и почнах да наблюдавам. Играеха шестима-седмина, останалите само зяпаха и викаха най-вече за Вадик. Тук той беше господар, веднага го разбрах.

Никак не ми беше трудно да схвана същността на играта. Всеки залагаше по десет копейки, купчината монети, обърнати така, че да бъдат ези, оставаха на площадка, оградена с дебела черта на около два метра от касата, а от другата страна, от валчестия камък, който беше враснал в земята и служеше за опора на прекрачилиия напред играч, хвърляха един кръгъл камък-шайба. Той трябваше така да се метне, че да се търколи колкото се може по-близо до чертата, но не и да я задмине — тогава ти получаваш правото пръв да разбиваш касата. Удряха с една и съща шайба, като се стараеха да обърнат монетите на другата им страна — тура. Обърнеш ли я, твоя е, продължавай да

удряш — не успееш ли, отстъпи на следващия. Но най-важното беше още при хвърлянето да улучиш монетите и достатъчно бе поне една от тях да се окаже тура — цялата каса без всякакви приказки влизаше в джоба ти и играта започваше отново.

Вадик хитруваше. Той се приближаваше до валчестия камък последен, когато вече пред очите му се разкриваше цялата картина на последователността и знаеше къде да хвърли, за да излезе напред. Парите се падаха на първите, до последните рядко стигаха. Сигурно всички виждаха, че Вадик хитрува, но никой не смееше да му го каже. Естествено, той играеше хубаво. Наближи камъка и леко приклекове, присвие очи, за да се прицели с шайбата, и без да бърза, плавно се изправи — камъкът излита от ръката му и пада там, където се е прицелил. С бързо движение на главата той отмята падналия на челото му перчем, небрежно плюе встрани, за да покаже, че си е свършил работата, и с ленива, нарочно забавена крачка отива за парите. Ако са на купчинка, удря ги рязко и те звънтят, а единичните монети докосва внимателно с шайбата, като я плъзга, за да не се удрят и да не се въртят във въздуха, а без да излитат високо, само да се обърнат на другата си страна. Друг никой не умееше като него. Момчетата пердашеха наслуки и вадеха нови монети, а които нямаха какво да заложат, ставаха зрители.

Струваше ми се, че стига да имах пари, бих могъл да играя. На село играехме на ашици, но и за тях трябваше набито око. Освен това аз обичах да си измислям игри за точна стрелба: събера шепа камъчета, набележа си някоя по-трудна цел и хвърлям, хвърлям, докато не постигна пълен резултат — десет от десет. Хвърлял съм и отгоре, през рамо, и отдолу, като премятам камъка над целта. Така че известна ловкост имах. Нямах пари.

Майка ми тъкмо затова ми изпращаше хляб, защото нямахме пари, иначе можех и оттук да си го купувам. Но в колхоза откъде ти пари? Все пак един-два пъти в писмата ми слагаше по някоя петачка — за мляко. На сегашните са петдесет копейки, не бяха много, но все пак бяха пари, на пазара с тях можех да си купя пет половинлитрови бутилки с мляко, по рубла едната. Бяха ми казали да пия мляко заради малокръвието, защото често ни в клин, ни в ръкав почваше да ми се вие свят.

Но когато за трети път получих пет рубли, аз не отидох за мляко, а ги развалих на копейки и тръгнах към буницето. Мястото беше добре подбрано, няма що: полянка, която отвсякъде е заобиколена с хълмчета и отникъде не се вижда. Ако на село играехме такива игри, пред очите на възрастните, щяха да ни пъдят, да ни заплашват с директора и с милицията. А тук никой не ни пречеше. Пък и не беше далеч, за десет минути можеше да се дотича.

Първия път зложих деветдесет копейки, втория — шестдесет. Разбира се, мъчно ми беше за парите, но чувствах, че се нагаждам към играта, ръката ми постепенно свиква да се сили точно толкова, колкото беше необходимо, за да попадне шайбата право в целта, очите също се учеха овреме да определят къде ще падне тя и колко още ще се търкаля по земята. Вечер, когато всички си отиваха, отново идвах тук, измъквах изпод камъка скритата от Вадик шайба, обирах от джоба си дребните пари и хвърлях, хвърлях, докато съвсем не притъмнееше. Стигнах дотам, че от десет хвърляния, три или четири улучавах точно парите.

И най-после дойде денят, когато спечелих.

Есента беше топла и суха. Дори през октомври печеше така, че още можеше да се ходи по риза, дъждове валиха рядко и изглеждаха случайни, все едно че слаб попътен ветрец внезапно ги бе довял от някоя буря. Небето синееше съвсем като през лятото, но сякаш се беше стеснило и слънцето залязваше рано. Над хълмовете в тези ведри часове въздухът струеше, като разнасяше горчивия упойващ дъх на сух пелин, ясно звучаха далечни гласове, кряскаха отлитащи птици. Тревата на нашата полянка, пожълтяла и клюмнала, все още беше жива и мека, по нея се търкаляха неучастващите в играта, по-точно казано, загубилите в играта момчета.

Сега всеки ден след училище аз тичах насам. Момчетата се меняха, идваха нови и само Вадик не пропускаше нито една игра. Тя без него и не започваше. След Вадик като сянка вървеше едно набито момче, с голяма остригана глава по прякор Пилето. Дотогава не бях срещал Пилето в училище, но ще избързам да кажа, че през третия срок той изведнъж, като гръм от ясно небе, се появи в нашия клас. Оказа се, че бил останал да повтаря пети клас и под някакъв предлог си дал ваканция до януари. И Пилето обикновено печелеше, макар и

по-малко от Вадик, но и на загуба не оставаше. Сигурно затова не губеше, защото дружеше с Вадик и той скришом му помагаше.

На полянката от нашия клас понякога дотичваше Тишкин, едно неспокойно момче с мигащи очички, което много обичаше в час да вдига ръка. Знае — не знае, вдига. А като го изпитат, мълчи.

— Защо вдигаш ръка тогава? — попитат го.

Той мига с очи:

— Знаех го, но докато ставах, го забравих.

Аз не дружах с него. Изобщо тогава не бях се сдружил още с никое от момчетата — бях стеснителен, мълчалив, прекалено по селски необщителен и най-вече изпитвах дива мъка по родния дом, мъка, която потискаше всичките ми желания. И момчетата не търсеха моята компания и аз оставах сам, без да разбирам и без да отделям от своето горчиво положение самотата: сам, защото бях тук, а не в къщи, на село, където имах толкова приятели.

На полянката Тишкин сякаш не ме забелязваше. В играта той бързо и лесно загубваше, а после изчезваше някъде и отново се връщаше след доста време.

А аз печелех. Почнах да печеля всеки ден, непрекъснато. Правех си своя сметка: не бива да търкалям шайбата по площадката, за да извоювам правото пръв да хвърлям — когато играчите са много, това не е толкова лесно: колкото по-близо гледаш да улучиш чертата, толкова по-голяма става опасността да я минеш и да останеш последен. Трябва с хвърлянето да улучиш касата. Така и правех. Разбира се, рискувах, но при моята обиграност това беше оправдан риск. Можех да загубя три или четири пъти подред, но затова пък на петия, когато приберях касата, си възстановявах загубата тройно. Отново загуба и отново я възстановявах. Рядко ми се случваше да удриям с шайбата по монетите, но и тук си имах свой начин: ако Вадик удряше, като плъзгаше шайбата отвън навътре, аз правех обратното — блъсках я отвътре навън. Това беше неприлично, но така шайбата прикрепяше монетата, не й даваше да се върти и след отминаването си я преобръщаше.

Сега вече завъдих пари. Не си позволявах да се увеличам прекалено в играта и да стърча на полянката до късно вечер, трябваше ми само една рубла, всеки ден по една рубла. Спечелех ли я, изтичвах, купувах си от пазара бутилка мляко (стрините се сърдеха, когато

вземаха моите изкривени, изпотрошени, очукани монети, но ми наливах мляко), обядвах и сядах да уча. Тъй или иначе до насита не се наях, но вече самата мисъл, че пия мляко, ми даваше сили и уталожваше глада. Дори почна да ми се струва, че сега много по-малко ми се вие свят.

Отначало Вадик приемаше съвсем спокойно моите печалби. Той самият също не оставаше в загуба, пък аз едва ли бърках в джоба му с моите печалби. От време на време дори ме хвалеше: на, вижте как трябва да се хвърля, учете се, къорчовци. Но скоро Вадик забеляза, че аз все бързам да напусна играта, и веднъж ме спря:

— Ти какво такова — обереш касата и хайде, изчезваш? Гледай го ти, много си пъргав. Я играй!

— Имам да уча, Вадик — почнах да се оправдавам.

— Който има да учи, да не идва тук.

А Пилето добави:

— Кой ти е казал, че така се играе на пари? За това, ако искаш да знаеш, може и бой да ядеш! Разбра ли?

Оттогава Вадик не ми даваше шайбата, преди той да я вземе, и ме допускаше до камъка последен. Той хвърляше точно и много често аз, още недокоснал шайбата, вече бърках в джоба си за нова монета.

Но аз пък целех по-добре и имах ли възможност да хвърлям, шайбата като намагнетизирана падаше точно върху парите. Сам се чудех на точното си око, трябваше да се сетя и да се поприкрия малко, да играя по-незабелязано, а аз глупаво и безжалостно продължавах да бомбардирам касата. Откъде можех да зная, че никога и никому още не бе прощавано, ако в своята работа той изпреварва другите. Не чакай пощада, не търси застъпничество — за останалите си парвеню и най-много от всички те ненавижда онзи, който върви след тебе. Тази наука трябваше да изуча оная есен върху собствения си гръб.

Току-що отново бях улучил парите и тръгнах да ги събирам, когато забелязах, че Вадик настъпи с крак една от пръсналите се встрани монети. Всички останали бяха ези. В такива случаи обикновено при хвърлянето викат: „На склад!“, за да може, ако се окаже че няма тура, парите да бъдат събрани накуп за нов удар, но аз както винаги се надявах на успех и не извиках.

— Не са на склад! — обяви Вадик.

Отидох до него и се опитах да отместя крака му от монетата, но той ме блъсна, бързо я грабна от земята и ми я показа — ези. Забелязах, че монетата беше тура — в противен случай той нямаше защо да я настъпва.

— Ти я обърна — казах аз. — Беше тура, видях.

Той ми размаха юмрука си.

— А това виждаш ли го? Искаш ли да опиташ на какво мирише?

Трябваше да се примиря. Да настоявам на своето беше безсмислено: ако почнеха да ме бият, никой, нито един, дори Тишкин, който се въртеше тук, нямаше да се застъпи за мене.

Злите, присвити очи на Вадик ме гледаха в упор. Наведох се и лекичко ударих най-близката монета, обърнах я и преместих втора. „Ментърджията ще ме учи на честност — реших аз. — Тъй или иначе сега ще оберa всичките пари.“ Отново насочих шайбата за удар, но не успях да я хвърля: изведнъж някой силно ме удари отзад с коляно и аз, както бях застанал наведен надолу, забих глава в земята. Край мене избухна смях.

Отзаде ми, предизвикателно усмихнат, стоеше Пилето. Аз се стъписах:

— Защо ме удряш?

— Кой ти каза, че съм аз? — отрече той. — Ти май нещо сънуваш.

— Дай ми я! — Вадик протегна ръка за шайбата, но аз не му я дадох. Обидата надви страха у мен и аз вече не се боях от нищо на света. Защо? Защо направиха това? Какво съм им сторил?

— Дай я! — настоя Вадик.

— Ти обърна монетата! — извиках аз. — Видях те, като я обърна. Видях!

— Я повтори — като пристъпяше към мен, каза той.

— Ти я обърна — вече по-тихо отвърнах, защото много добре знаех какво ще последва.

Пръв, пак отзад, ме удари Пилето. Аз политнах към Вадик, той бързо и умело, без да се цели, ме блъсна с глава в лицето и аз паднах, а от носа ми шурна кръв. Тъкмо скочих на крака и ето че отново отгоре ми се нахвърли Пилето. Още имах възможност да се измъкна, да избягам, но аз, който знае защо, не помислих за това. Въртях се между Вадик и Пилето, почти без да се защитавам, само стисках в шепа носа си, от който ручеше кръв, и в отчаянието си, като ги ядосвах още повече, упорито повтарях едно и също:

— Обърна я! Обърна я! Обърна я!

Те ме удряха подред, първо единият, после другият, единият, другият. Някой трети, мъничък и злобен, ме риташе в краката, после те почти целите се покриха със синини. Гледах само да не падна, в никакъв случай да не падна пак. Дори в ония минути това ми се струваше позорно. Но в края на краищата ме събориха на земята и мирясаха.

— Махай се оттук, докато си още жив! — изкомандва Вадик. — Бързо!

Станах и като хълцах и подсмърчах с безчувствения си нос, се затътрих към възвишението.

— Само да гъкнеш пред някой, ще те убием! — обеща подире ми Вадик.

Не отговорих. Всичко вътре в мене се беше някак вкоравило, свито в обида, и аз нямах сили дума да продумам. И чак когато се качих на баирчето, не се стърпях и като обезумял закрепях с всички сили — така, че ме чу навярно цялото селище.

— Обърна-а я-я-я!

Пилето се затече подире ми, но веднага се върна — вероятно Вадик бе преценил, че ми стига толкова, и го бе спрял. Пет-шест минути хълцах и гледах към полянката, където играта отново бе започнала, после слязох от другата страна на хълма в долчинката, обрасла с черна коприва, паднах върху бодливата суха трева и безсилен да се сдържам повече, горчиво се разридах.

Тоя ден нямаше и не можеше да има в целия свят човек, по-нещастен от мене.

На сутринта със страх се погледнах в огледалото: носът ми беше подпухнал, под лявото ми око имаше синина, а под нея на бузата се беше проточила дебела кървава драскотина. Просто не знаех как ще отида на училище в такъв вид, но все някак трябваше да ида, не можех да се реша да пропусна часовете по каквато и да било причина. Да речем, че има хорски носове, които по рождение са по-хубави от моя, и да не е обикновеното им място, за нищо на света няма да се досетиш, че това е нос, но драскотината и синината изобщо не можеха да бъдат оправдани: веднага си личеше, че се мъдрят тук не по мое желание.

Като затулях окото си с ръка, аз се шмугнах в класната стая, седнах си на чина и наведох глава. Сякаш напук още първия час имахме френски. Лидия Михайловна в правото си на класен ръководител се интересуваше от нас повече от другите учители и да се скрие нещо от нея беше много трудно. Тя влизаше, поздравяваше ни, но още преди да разреши на класа да седне, имаше навика внимателно да огледа почти всеки от нас, като правеше уж шеговити, а всъщност задължителни за изпълнение забележки. И, разбира се, тя веднага видя белезите по лицето ми, които всячески се стараех да скрия; разбрах го, защото децата взеха да се извързват.

— Да — каза Лидия Михайловна, като отваряше дневника, — днес между нас има ранени.

Класът се засмя, а Лидия Михайловна отново ме погледна. Тя беше малко кривогледа и сякаш не гледаше мен, а някъде встрани, но до този момент ние вече бяхме свикнали да познаваме накъде гледа.

— И какво се е случило? — попита тя.

— Паднах — изтърсих аз, понеже не се сетих предварително да си измисля някое що-годе правдоподобно обяснение.

— Ох, колко несполучливо! Вчера ли падна или днес?

— Днес. Не, снощи, когато беше тъмно.

— Хм, паднал! — извика Тишкин, задъхан от радост. — Вадик от седми клас го нареди така. Играха на пари и той почна да спори с него и си го получи. Та аз ги видях. Пък разправя, че бил паднал.

Аз се втрещих от това предателство. Той какво, нищо ли не разбира, или го прави нарочно? За игра на пари на бърза ръка можеха да ни изключат от училите. На ти тебе една игра! В главата ми от страх всичко се обърка и забръмча: край, загубен съм, загубен... Гледай го ти

Тишкин! Бива си го, няма що! И как ме зарадва! Изясни всичко — няма що!

— Тебе, Тишкин, исках да те питам нещо съвсем друго — без да се учудва и променя спокойния си, малко безразличен тон, го прекъсна Лидия Михайловна. — Излез на дъската, щом вече си почнал да говориш, и се пригответи да бъдеш изпитан. — Тя почака, докато обърканият, станал изведнъж нещастен Тишкин излезе на дъската и кратко ми каза: — След часовете остани.

Най-много се страхувах да не би Лидия Михайловна да ме заведе при директора. А това означаваше, че освен днешния разговор утре ще ме изкарат пред училищния строй и ще ме принудят да разказвам кое ме е подбудило да извършва такава лоша постъпка. Директорът Василий Андреевич точно така питаше провинилия се ученик, независимо от това какво е сторил — дали е счупил някой прозорец, дали се е сбил, или е пушил в клозета: „Кое те подбуди да извършиш такава лоша постъпка?“. Той се разхождаше пред строя, събрал ръце на гърба си, издавайки раменете си напред в такт с широките си крачки, и така се създаваше впечатление, че догоре закопчаната му щръкнала тъмна куртка се движи самостоятелно малко пред него, и подканяше: „Отговаряй, отговаряй. Тебе чакаме. Гледай, цялото училище чака да видим какво ще ни кажеш“. Ученикът започваше за свое оправдание нещо да мънка, но директорът го прекъсваше: „Ти на въпроса ми отговори, на въпроса. Как ти зададох въпроса?“ — „Какво ме е подбудило?“ — „Точно така: какво те е подбудило? Слушам те“.

Историята обикновено завършваше със сълзи и едва след това директорът се успокояваше и ние се разотивахме по стаите. По-трудна беше работата с учениците от горните класове, които не искаха да плачат, но и на въпроса на Василий Андреевич не отговаряха.

Веднъж започнахме първия час десет минути по-късно, защото през цялото време директорът разпитваше един деветокласник, но тъй като не можа да изтръгне от него нищо смислено, заведе го в кабинета си.

Интересно какво щях да кажа аз? По-добре бе направо да ме изгонят. Не бях го помислил още, когато се сетих и друго — че тогава ще мога да се върна у дома, но веднага като опарен се стреснах: не, така позорно и в къщи не мога да си ида. Друго е, ако сам напуснех училище... Но пак ще кажат, че съм несериозен, щом не съм постигнал

онова, което съм искал, и тогава всеки ще ми обърне гръб. Не, само това не. Тук още можех да потърпя и щях да свикна, но така да си отивам в къщи не бива.

След часовете, примрял от страх, чаках Лидия Михайловна в коридора. Тя излезе от учителската, кимна ми и ме поведе към класната стая. Както винаги седна до масата, а аз исках да се наместя на третия чин, по-далеч от нея, но Лидия Михайловна ми посочи първия, точно пред нея.

— Истина ли е, че играеш на пари? — направо започна тя. Попита ме много високо, а аз си мислех, че за тези неща в училище трябва да се говори само шепнешком, и се изплаших още повече. Но нямаше никакъв смисъл да отричам, Тишкин ме беше продал с парцалите. Измънках:

— Истина е.

— И какво — печелиш ли или губиш?

Запънах се, понеже не знаех кое е по-доброто.

— Хайде, разкажи ми всичко. Сигурно губиш, а?

— Пе... печеля.

— Добре, щом е тъй... Значи, печелиш. И какво правиш с парите?

Дълго време в училище не можех да свикна с гласа на Лидия Михайловна, той ме объркваше. В нашето село говореха, като заораваха с гласа си някъде надълбоко-надълбоко, и затова той звучеше на воля, а Лидия Михайловна имаше глас някак си плитък и лек, тъй че трябваше да се вслушвам в него — и това съвсем не беше от безсилие, защото понякога тя можеше да говори до насита, а сякаш от спотаеност и излишна икономия. Готов бях да обвиня за всичко френския: то се знае, че докато го е учила, докато се е нагаждала към чуждата реч, заключеният ѝ глас е спаднал и отслабнал като глас на птичка в кафез и сега — чакай го отново да се засили и укрепне. Ето и в тоя миг Лидия Михайловна ме питаше с такъв тон, сякаш в същото време беше заета с нещо друго, по-важно, въпреки че от въпросите ѝ аз нямаше къде да мърдам.

— Да, и какво правиш с парите, които спечелваш? Купуваш си бонбони? Или книги? Или спестяваш за нещо? Сигурно вече имаш много пари?

— А, не, нямам много. Аз печеля само по рубла.

— И спираш да играеш?

— Да.

— Ами рублата? Защо само рубла? Какво я правиш?

— Купувам си мляко.

— Мляко ли?

Тя седеше пред мен безупречна, умна и красива, красива в своята женска младост, която аз смътно чувствах; усещах мириса на парфюма ѝ, който възприемах като дихание; при това тя беше учителка не по някаква си аритметика, не и по история, а по загадъчния френски език, който също криеше нещо особено, приказно, неподвластно кому да е, още повече на мене. Както не смеех да я погледна, така и не посмях да я излъжа. Пък и защо в края на краищата трябваше да я лъжа?

Тя мълчеше и ме разглеждаше. С всичките си пори почувствах как под погледа на нейните леко кривогледи, внимателни очи всички мои беди и щуротии просто набъбват и се наливат с лоша сила. Разбира се, тя имаше какво да гледа: пред нея на чина седеше и се свиваше едно слабичко, малко диво момче, с изранено лице; без майка — неспретнато и самотно, във вехтичко, захабено от пране палтенце на увисналите рамене, което отпред му беше таман, но от ръкавите на което ръцете му доста стърчаха; с лесно цапащи се светлозелени панталони, преправени от бащиния брич и напъхани в чирките^[1], със следи от вчерашния бой. Аз и преди бях забелязал с какво любопитство Лидия Михайловна поглежда моите обувки. В целия клас само аз бях с чирки. Едва на другата есен, когато категорично отказах да ходя с тях на училище, майка ми продаде шевната машина, единствената ни ценност, и ми купи кирзови ботуши.

— И все пак не бива да играеш на пари — замислено каза Лидия Михайловна. — Можеш да минеш и без това. Нали?

Не смеех да повярвам в своето избавление и лесно обещах:

— Мога.

Говорех искрено, но какво да правя, когато не можеш да вържеш искреността си с въже, та да не ти избяга.

В името на справедливостта необходимо е да кажа, че в онези дни я карах съвсем зле. Заради сухата есен нашият колхоз рано беше предал зърното и чичо Ваня вече не идваше. Знаех, че в къщи майка ми място не може да си намери, тревожи се за мене, но и на мене от това не ми ставаше по-леко. Чувалът с картофи, който чичо Ваня ми донесе

последния път, се изпари толкова бързо, като че ли най-малкото добитък бяха хранили с тях. Добре че се сетих и си скрих малко в запустелия навес на двора, та сега живеях само от скритото. След училище се промъквах като крадец под навеса, пъхах няколко едри картофа в джобовете си и тичах през улицата към хълмовете, за да мога в някоя удобна и потайна долчинка да запаля огън. През цялото време изпитвах желание да ям, дори насън усещах как стомахът ми се свива от спазми.

С надеждата да се натъкна на нова компания от играчи почнах по малко да изследвам съседните улици, скитах се из пущинаците, следях децата, които се запътваха към баирчетата. Напразно — сезонът бе свършил, духаха студени октомврийски ветрове. И само на нашата полянка момчетата продължаваха да се събират. Навъртах се наблизко, виждах как блясва на слънцето шайбата, как Вадик, размахвайки ръце, командва и познатите фигурки се навеждат над касата.

В края на краищата не издържах и слязох при тях. Знаех, че се унижавам, но не беше по-малко унижение веднъж и завинаги да се примиря с това, че съм бит и изпъден. Чоплеше ме да видя как ще реагират на моето появяване Вадик и Пилето и как ще се държа аз. Но най-много ме гонеше гладът. Трябваше ми една рубла вече не за мляко, а за хляб. Други пътища да я спечеля не знаех.

Приблжих и играта от само себе си спря — всички вторачиха очи в мене. Пилето беше с шапка с вдигнати наушници, която му стоеше както и всичко на него, небрежно и смело, и с карирана, извадена над панталона риза с къси ръкави; Вадик се перчеше с красивото си дебело яке с цип. Наблизко бяха събрани закуп пуловери и палтенца, а върху тях, свило се от вятъра, седеше едно малко пет-шестгодишно момченце.

Пръв ме посрещна Пилето:

— Защо идваш? Не си ли ял бой скоро?

— Дойдох да играя — колкото се може по-спокойно отговорих аз, като гледах Вадик.

— Кой ти каза — Пилето изпсува, — че тук някой ще играе с тебе?

— Никой.

— Вадик, какво, веднага ли да го набием, или да почакаме?

— Какво си се лепнал за човека, Пиле? — като ме гледаше с присвити очи, рече Вадик. — Нали разбра, че е дошъл да играе. Може би иска да спечели от нас по десет рубли.

— Вие нямате по десет рубли — само за да не изглеждам страхливец в собствените си очи, рекох аз.

— Ние колкото имаме, ти не си и сънувал. Залагай без много приказки, докато не си разсърдил Пилето. Че той е кибритлия.

— Да го набия ли, Вадик?

— Недей, нека играе. — Вадик смигна на децата. — Той играе много хубаво, ние не струваме нищо пред него.

Вече бях патил и разбрах какво означава добротата на Вадик. Вероятно му беше омръзнала скучната, неинтересна игра, затова, за да погъделичка нервите си и да изпита вкуса на истинската игра, беше решил да ме допусне в нея. Но само да засегнех честолюбието му, отново щях да си изпатя. Ще намери за какво да се заяде, а до него е Пилето.

Реших да играя разумно и да не се лакомя за касата. Като всички, за да не изпъквам, аз търкалях шайбата и се боях да не би случайно да улуча парите, после полекичка удрах монетите и се оглеждах дали отзаде ми не е Пилето. Първите дни не си позволявах да мечтая за рубла — двайсет, трийсет копейки, колкото за парче хляб — и те ми стигаха, и на това бях доволен.

Но онова, което рано или късно трябваше да се случи, разбира се, се случи. На четвъртия ден, след като бях спечелил рубла и се канех да си вървя, отново ме набиха. Наистина този път ми се размина с по-малко, но ми остана един белег: устната ми силно се поду. В училище трябваше постоянно да я захапвам. Но колкото и да я криех, колкото и да я хапех, Лидия Михайловна я видя. Тя нарочно ме извика на дъската и ме накара да чета един френски текст. Десет здрави устни да имам, пак не бих могъл да го произнеса правилно, а с една — да не говорим.

— Стига, ох, стига! — изплаши се Лидия Михайловна и размаха към мен ръце, сякаш отпъждаше нечиста сила. — Но как може така?! Ще трябва да се занимавам с тебе отделно. Друг изход няма.

---

[1] Чирки — кожени леки и меки обувки, саморъчно изработени, мъжките — до коленете, а дамските — до глезените. — Б.пр. ↑

Така започнаха моите мъчителни и неловки дни. Още от сутринта със страх очаквах часа, когато трябваше да остана сам с Лидия Михайловна, и като си кърша езика, да повтарям след нея неудобните за произнасяне, измислени само за наказание думи. Ако не за подигравка, за какво друго трябваше да сливам три гласни в един плътен провлечен звук, като например това „о“, с което можех да се задавя, в думата *beaucoup* (много)? Защо беше необходимо да изговарям звуците през носа, когато той от веки веков служи на човека за съвсем друго? Защо? Нали все пак трябва да съществуват разумни граници? Обливаше ме пот, почервениях и се задъхвах, а Лидия Михайловна не ме оставяше да си поема въздух и най-безмилостно ме караше да кълча бедния си език. И защо единствен аз трябваше да търпя това? В училище имаше колкото искаш деца, които говореха френски къде по-лошо от мене, но те си се разхождаха свободно, правеха каквото си искат, а аз като прокълнат трябваше да се потя заради всички.

Оказа се обаче, че и това не бе най-страшното. Изведнъж Лидия Михайловна реши, че в училище имаме малко време заради втората смяна, и ми каза вечер да ходя у тях. Тя живееше до училище в учителските блокове. В другата, по-голяма половина от къщата живееше директорът.

Тръгнах за нейния дом с чувството, че отивам на бесилото. По природа плах и стеснителен, загубващ ума и дума при най-малкото нещо, в този така чист и подреден дом на учителката отначало направо се вдървявах и боях да дишам. Трябваше да ми напомнят да се съблека, да вляза в стаята, да седна, трябваше да ме местят като вещ и едва ли не със сила да измъкват думите от устата ми. А това никак не ми помагаше да напредвам във френския. Но странно, тук се занимавахме по-малко, отколкото в училище, където уж ни пречеше втората смяна. Освен това Лидия Михайловна, докато домакинстваше из къщи, ме разпитваше или пък ми разказваше за себе си. Подозирам, че нарочно, заради мене измисли, че и на нея в училище този език хич не ѝ вървял и решила да си докаже, че може да го научи не по-лошо от другите, та затова се записала френска филология.

Сврян в ъгъла, слушах и не знаех да се надявам ли, че скоро ще ме пуснат да си вървя. В стаята имаше много книги, на едно шкафче до прозореца беше сложен голям красив грамофон — рядкост за онези

времена, а за мене изобщо неவிжданo чудо. Лидия Михайловна слагаше плочи и вещь мъжки глас пак ме учеше на френски. Тъй или иначе от него нямаше къде да се дяна. Лидия Михайловна в простичка къщна рокля, с меки плетени пантофи ходеше из стаята, като ме караше да трепвам и замирам, когато се приближаваше до мене. Просто не можех да повярвам, че седя в нейната къща, за мене тук всичко беше твърде неочаквано и необикновено, дори въздухът, пропит с лек и непознат мирис от един живот, който аз не познавах. Неволно се създаваше впечатление, че скришом надничам в този живот, и от срам и неудобство за себе си още повече се загръщах в своето окъсяло сако.

Лидия Михайловна тогава ще да е била на около двадесет и пет години или нещо такова; аз добре си спомням правилното ѝ и затова не толкова живо лице с присвити, за да скрият кривогледството, очи; скъперническата усмивка, която рядко се разливаше докрай, и съвсем черната ѝ, късо подстригана коса. Но въпреки всичко това нейното лице не криеше строгост, която, както по-късно забелязах, с годините става едва ли не професионална черта на учителите, дори и на най-меките и добрите до натура — нейното лице беше някак внимателно, в него имаше лукавост, недоумение, което се отнасяше към нея самата и което сякаш говореше: интересно, как съм се озовала тук и какво всъщност правя аз? Сега си мисля, че до туй време тя вече ще да е била омъжена: в гласа ѝ, в походката ѝ — мека, но уверена, свободна, в цялото ѝ поведение се чувстваше смелост и опитност. А освен това аз винаги съм поддържал мнението, че девойките, които изучават френски или испански език, стават жени по-рано от своите връстнички, които се занимават например с руски или немски език.

Срамно ми е сега да си спомням как се плаших и смущавах, когато след урока Лидия Михайловна ме викаше да вечеряме. Колкото и да бях гладен, веднага загубвах всякакъв апетит. Да седна на една маса с Лидия Михайловна? Не, не! По-добре за утре да науча наизуст целия френски, та никога повече да не идвам тук. Хапката хляб сигурно наистина щеше да заседне в гърлото ми. Вероятно дотогава не бях и подозирал, че Лидия Михайловна като всички нас също яде най-обикновена храна, а не някаква манна небесна — до такава степен в моите представи тя беше необикновен човек, който не прилича на другите хора.

Аз скачах и като измънках, че не съм гладен, че не искам, отстъпвах покрай стената към изхода. Лидия Михайловна ме гледаше учудена и обидена, но никаква сила не беше в състояние да ме спре. Измъквах се. Това се повтори няколко пъти, след като тя, отчаяна, престана да ме кани на масата. Въздъгнах облекчено.

Един ден ми казаха, че долу, в съблекалнята, имало оставен за мене колет, който бил донесъл някакъв селянин. Ами че чичо Ваня, шофьорът ни, кой друг! Сигурно у нас е било заключено, а чичо Ваня не е можел да ме чака да се върна от училище и го е донесъл тук. С мъка дочаках края на часовете и хукнах долу. Леля Вера, училищната чистачка, ми посочи в ъгъла едно бяло шперплатово сандъче, в каквито изпращаха колетите по пощата. Аз се учудих: защо в сандъче — майка ми редовно ми пращаше храна в най-обикновена торба. Може би това съвсем не е за мене? Не, на капака бяха написани моят клас и моето име. Вероятно чичо Ваня ги беше написал вече тук — да не би да сбъркат за кого е. Откъде го е измислила майка ми да заковава продуктите в сандъче? Ама че интелигентна е станала!

Да занеса колета в къщи, без да разбере какво има в него, не можех — нямах това търпение. Ясно беше, че не е пълен с картофи. И хляб не беше — лек беше на килограми, пък и сандъчето по форма не беше удобно за него. При това скоро ми бяха пращали хляб и аз още имах от него. Тогава какво можеше да бъде? Още тук, в училище, се пяхнах под стълбата, където се сетих, че имаше брадва, намерих я и отковах капака. Под стълбата беше тъмно, аз излязох оттам и като се озъртах крадливо, сложих сандъчето на най-близкия перваз.

Надникнах в колета и примрях: най-отгоре, покрити грижливо с голям бял лист, лежаха макарони. Това се казва колет! Дългите жълти тръбички, наредени една до друга в равни редици, блеснаха на светлината като същинско богатство, по-скъпо от което за мене на тоя свят нямаше. Сега ми стана ясно защо майка ми ги беше сложила в сандъче: да не се счупят макароните, да не се натрошат, да ги получа цели, запазени. Внимателно извадих една тръбичка, погледнах през нея, духнах и безсилен повече да се сдържам, жадно я захрупах. После по същия начин взех втора, трета и едновременно с това преценявах къде да скрия сандъчето, за да не излапат макароните прекалено лакомите мишки в килера на моята хазайка. Майка ми не ги е купувала

за тях, не е давала последните си пари. Не, макароните аз тъй лесно няма да изпусна. Това не са никакви си картофи.

И изведнъж хапката приседна на гърлото ми. Макарони... Наистина, откъде може да ги е взела майка ми? На село такива работи от паметивека не е имало и за никакви пари не можеха да се купят. И какво излиза тогава? Припряно, с отчаяние и надежда разрових макароните и на дъното на сандъчето намерих няколко големи парчета захар и два къса хематоген. Хематогенът потвърди: колетът не е от майка ми. Тогава от кого можеше да бъде, от кого? Още веднъж погледнах капака: моят клас, моето име, за мене е. Интересно, много интересно.

Напъхах гвоздеите от капака в дупките, оставих сандъчето на перваза, качих се на втория етаж и почуках на учителската. Лидия Михайловна вече си била отишла. А, ще я намеря, знам къде живее, ходил съм у тях. Значи така: щом не искаш да ядеш с мене, тогава вземи продукти за вкъщи. Тъй значи. Няма да стане тая. Никой друг не може да е. Това не е от майка ми: тя нямаше да забрави и бележка да пъхне вътре, да ми разкаже откъде, от кои мини са изкопали това богатство.

Когато аз с рамото напред се вмъкнах с колета в стаята — Лидия Михайловна се направи, че нищо не разбира. Тя гледаше сандъчето, което аз оставих на земята пред нея, и учудено питаше:

— Какво е това? Какво си донесъл? Защо?

— Вие сте го направили — казах аз с разтреперан, пресекващ глас.

— Какво съм направила? За какво става дума?

— Вие сте изпратили този колет в училище. Зная, че сте вие.

Забелязах, че Лидия Михайловна се изчерви и смути. Очевидно това беше оня единствен случай, когато не се страхувах да я гледам право в очите. Не ме интересувахе учителка ли ми е, или далечна роднина. Сега питах аз, а не тя, и питах на руски, а не на френски език без каквито и да е артикли. Нека отговаря.

— Защо смяташ, че съм аз?

— Защото ние на село нямаме макарони. И хематоген нямаме.

— Как? Изобщо ли нямате? — Тя така искрено се учуди, че съвсем се издаде.

— Изобщо нямаме. Трябваше да го предвидите.

Лидия Михайловна изведнъж се разсмя и се опита да ме прегърне, но аз се дръпнах.

— Наистина, трябваше да го предвидя. Как можах?! — Тя за миг се замисли. — Трудно обаче можех да се сетя, честна дума! Та аз съм градски човек. Значи казваш, изобщо нямате. Какво имате тогава?

— Грах имаме. Ряпа имаме.

— Грах... ряпа... Пък ние в Кубан имаме ябълки. Ах, колко ябълки има сега там! Аз тая година исках да си ида в Кубан, но, кой знае защо, дойдох тук. — Лидия Михайловна въздъхна и ми хвърли един поглед. — Не ми се сърди. За хубаво го направих. Кой да знае, че тези макарони ще ме издадат. Нищо, вече ще бъда по-умна. А ти вземи макароните...

— Няма да ги взема — прекъснах я аз.

— Защо правиш така? Зная, че гладуваш. А аз съм сама и имам много пари. Мога да си купя каквото искам, но нали съм сама... Пък и ям по малко, за да не напълнея.

— Аз не гладувам.

— Недей да спориш с мене, моля те, зная. Говорих с хазайката ти. Какво лошо има, ако вземеш сега тези макарони и днес си приготвиш хубав обяд? Защо да не ти помогна поне веднъж в живота! Обещавам ти повече никакви колети да не пробутвам. Но този те моля да вземеш. Трябва непременно да се храниш добре, за да можеш да учиш. Имаме толкова сити безделници, които нищо не запомнят и явно никога няма да поумнеят, а ти си способно момче и не бива да напускаш училище.

Гласът ѝ започваше да ми действа успокояващо: страхувах се, че тя ще ме уговори, и ядосан сам на себе си, загдето разбирам правотата на Лидия Михайловна и загдето въпреки това не искам да я разбера, като клатех глава и си мърморех нещо, избягах навън.

След тази история уроците ни не спряха и аз продължавах да ходя при Лидия Михайловна. Но сега вече тя се зае с мене както трябва. Вероятно бе решила — щом ще е френски, да е френски! И наистина, това даде резултат, постепенно почнах да изговарям доста сносно френските думи и те вече не падаха в краката ми като недодялани камъни, а звънливо се опитваха да излетят.

— Добре — насърчаваше ме Лидия Михайловна. — Този срок още няма да имаш отличен, но другия — непременно.

За колета не споменавахме нито дума, но аз за всеки случай бях нащрек. Кой знае още какво можеше да измисли Лидия Михайловна? По себе си знаех: когато не успееш в нещо, ще направиш всичко възможно, за да стане, току-тъй не се отказваш от него. Струваше ми се, че Лидия Михайловна през цялото време изчаква и се вглежда в мене и едновременно с това се надсмива на моето странно поведение — ядосвах се, но този гняв, колкото и да е чудно, ми помагаше да бъда по-уверен в себе си. Вече не бях онова кротко и безпомощно момченце, което се страхува крачка да пристъпи тук, малко по малко свиквах с Лидия Михайловна и нейния дом. Разбира се, все още се стеснявах, свивах се в ъгъла, като криех своите чирки под стола, но предишната скованост и потиснатост отстъпваха и сега аз сам се осмелявах да задавам въпроси на Лидия Михайловна и дори да споря с нея.

Тя направи още един опит да ме покани на масата — напразно. По този въпрос бях непреклонен, имах инат за десетима.

Навярно вече можехме да прекратим тези уроци в къщи, най-главните неща бях усвоил, езикът ми се пречупи и размърда, останалото след време щеше да дойде от занятията в училище. Имах пред себе си толкова години. Ако сега науча изведнъж всичко от начало до край, какво ще правя после? Но не се решавах да кажа това на Лидия Михайловна, а тя вероятно не смяташе нашата програма за изпълнена и аз продължавах да влача своя френски хомот. Впрочем дали беше хомот? Някак незабелязано, неволно, без и аз сам да очаквам, почувствах влечение към езика и в свободни минути, без никой да ме кара, надничах в речничето, преглеждах следващите текстове в учебника. Наказанието се превръщаше в удоволствие. Подтикваше ме и самолюбието: не можех, но ще мога, и то не по-лошо

от най-добрите ученици. Да не съм по-глупав от тях? Само да не ходех при Лидия Михайловна!... Аз бих могъл сам, сам...

Един ден, горе-долу две седмици след историята с колета, Лидия Михайловна с усмивка ме попита:

— Не играеш ли вече на пари? Или пак някъде се събирате и скришом играете?

— Как можем да играем сега?! — учудих се аз, като й посочих с поглед снега навън.

— Каква игра беше тя? Как се играеше?

— Защо искате да знаете? — настръхнах аз.

— Интересно ми е. В детството си и ние сме играли. Та искам да знам дали тази игра е същата, или не. Кажи, кажи, не се страхувай.

— От какво да се страхувам?!

Разказах й всичко, като премълчах разбира се, историите с Вадик, Пилето и своите малки хитрини, които използвах в играта.

— Не. — Лидия Михайловна поклати глава. — Ние играехме на „удари стена“. Знаеш ли я?

— Не.

— Ето — виж. — Тя пъргаво скочи иззад масата, до която седеше, намери в чантата си монети и дръпна един стол от стената. — Ела тук и гледай. Аз хвърлям монетата в стената. — Лидия Михайловна леко я удари, монетата направи дъга и със звън полетя на пода. — Сега — Лидия Михайловна ми пхна друга пара в ръката — хвърляш ти. Но имай предвид: трябва така да удариш, че твоята монета да се окаже колкото се може по-близо до моята. За да ги примериш, да ги стигнеш с пръстите на едната си ръка. Тази игра се нарича още „мереница“. Докоснеш ли монетите — значи си ги спечелил. Хвърляй.

Аз ударих — моята монета, паднала на ръба си, се търкулна в ъгъла.

— Охо-о — махна с ръка Лидия Михайловна. — Много далеч. Започваш ти. Имай предвид: ако моята пара докосне твоята съвсем леко, дори с крайчето, аз печеля двойно. Разбираш ли?

— Какво има за неразбиране?

— Ще играем ли?

Не повярвах на ушите си:

— Да играя с вас?

— Че защо да не играеш?

— Ама вие сте учителка!

— Че какво от това? Като съм учителка, значи не съм човек, така ли? Понякога ми омръзва да бъда само учителка, все да уча и да уча другите. Постоянно да се ограничавам: туй недей прави, онуй — недей. — Лидия Михайловна присви очи по-силно от друг път и замислено, някак невиждащо, се загледа през прозореца. — От време на време е полезно да забравяш, че си учителка — иначе ще се превърнеш в такова плашило, че на хората ще им доскучае с теб. Може би най-важното за учителя е да не възприема себе си сериозно, да разбира, че може да научи другите на малки неща. — Тя се сепна и веднага стана по-весела. — В детството си бях ужасно палава, родителите ми здравата се напатиха с мене. И досега често ми се скача, лудува, иска ми се да летя, да правя нещо не по програма, не по разписание, а по собствено желание. Аз тук понякога си скачам, лудувам. Човек остарява не когато доживее до старостта, а когато престане да бъде дете. С удоволствие бих скачала всеки ден, но оттатък живее Василий Андреевич. Той е много сериозен човек. В никакъв случай не бива да разбере, че играем на „мереница“.

— Но ние не играем на никаква „мереница“. Вие само ми показахте.

— Ние можем да си поиграем ей така, както казват, наужким. Но ти не ме издавай на Василий Андреевич.

Господи, какви работи ставали по белия свят! Преди колко време само аз до смърт се страхувах да не би Лидия Михайловна да ме заведе при директора дето играя на пари, а сега тя ме моли аз да не я издавам.

Пълна бъркотия — нищо друго! Озъртах се, сякаш се страхувах неизвестно от какво, и смутено мигах с очи.

— Какво, да опитаме ли? Ако не ни хареса, ще спрем.

— Добре — нерешително се съгласих аз.

— Започвай.

Взехме монетите. Чувстваше се, че някога Лидия Михайловна действително беше играла, а аз едвам-едвам сега свиквах с играта, още не знаех как да удрям парите в стената — дали откъм ръба, или с едната им страна, на каква височина и кога с каква сила. Моите удари бяха слепи; ако водехме сметка, в първите минути аз ще съм загубил доста, макар че тая игра не беше нищо особено. Естествено най-много ме гнетеше и притесняваше мисълта, че играя с Лидия Михайловна. И на сън не бих сънувал, и през ум не би ми минало такова нещо. Не можех да се съвзема толкова бързо и лесно, а когато дойдох на себе си и малко по малко почнах да се вглеждам в играта, Лидия Михайловна взе и я прекрати.

— Не, така не е интересно — каза тя, като се изправи и прибра пръснатата върху челото ѝ коса. — Ако играем, да играем наистина, а не като някакви си хлапета.

— Но тогава ще играем на пари — плахо припомних аз.

— Естествено. Какво държим в ръцете си? Играта на пари не бива да се заменя с нищо друго. Това я прави хем хубава, хем лоша. Ще заложим съвсем малка сума, но така ще стане интересно.

Мълчах, защото не знаех какво да правя, как да постъпя.

— Нима се боиш? — подкачи ме Лидия Михайловна.

— И таз добра! От нищо не ме е страх.

Имах в себе си някакви дребни пари. Дадох на Лидия Михайловна нейната монета и извадих от джоба своя. Добре, Лидия Михайловна, щом искате, ще играем наистина. Да не съм почнал пръв аз, я! Вадик и той отначало не ми обръщаше нула внимание, а после се опомни, почна с юмруци да ме бие. Онази игра научих, ще науча и тази. Това не е френски, пък аз скоро и френския ще сложа в джоба си.

Трябваше да се съглася с едно условие: тъй като ръката на Лидия Михайловна е по-голяма и пръстите ѝ са по-дълги, тя ще мери с палеца и средния пръст, а аз, както е и редно — с палеца и кутретото. Това беше справедливо и аз се съгласих.

Играта започна отново. Прехвърлихме се от стаята във вестибюла, където беше по-свободно, и удряхме в една гладка дъсчена преградка. Удряхме, пълзяхме по пода на колене, като се блъскахме, без да искаме, разпервахме пръсти, за да премерим разстоянието между монетите, после отново скачахме и Лидия Михайловна обявяваше резултата. Тя играеше шумно: викаше, пляскаше с ръце, дразнеше ме — с една дума, държеше се като обикновено момиченце, а не като учителка, и на мене понякога ми се искаше дори да ѝ се скарам. Но въпреки това печелеше тя, а аз губех. Не успях да се опомня, когато задлъжнях осемдесет копейки, с голяма мъка намалих този дълг на тридесет, но Лидия Михайловна отдалеч улучи с монетата си моята и сметката веднага скочи на петдесет. Почнах да се вълнувам. Бяхме се уговорили да се разплащаме в края на играта, но ако вървеше така, много скоро щяха да ми свършат парите, защото имах малко повече от рубла. Значи не биваше да надхвърлям рублата — иначе ме чакаше позор, позор и срам за цял живот.

И в този момент неочаквано забелязах, че Лидия Михайловна изобщо не се мъчи да ме победи. Когато мереше, пръстите ѝ се присвиваха, без да се протягат в цялата дължина — там, където тя уж не достигаше монетите, аз, без много да се напъвам, ги стигах. Това ме обиди и аз станах.

— Не — заявих, — така не играя. Защо ми отстъпвате? Не е честно.

— Но аз наистина не мога да взема монетите — почна да отрича тя. — Пръстите ми са някак вдървени.

— Можете.

— Добре, добре, ще се старая.

Не знаей как е в математиката, но в живота най-доброто доказателство е обратното. Когато на другия ден видях, че Лидия Михайловна, за да се допре до монетата, я подбутва скришом към пръста си, изстинах. Тя ме погледна, направи се че не забелязва възмущението ми от абсолютното ѝ мошеничество, и сякаш нищо не се е случило, продължи да бута парата.

— Какво правите?! — възмутих се аз.

— Аз ли? Че какво правя?

— Защо я местите?

— Ама не, тя си беше тук — най-безсрамно, дори радостно отрече Лидия Михайловна и в този момент в никакъв случай не беше по-лоша от Вадик или Пилето.

Е, браво, браво! И това ми било учителка! Със собствените си очи от двајсет сантиметра я видях как бута монетата, а тя ме уверява, че не я била пипала и ми се присмива на всичкото отгоре. Да не ме смята за сляп? Или за хлапе? И това ми било преподавателка по френски език! Още същия миг вече забравих, че едва вчера Лидия Михайловна се опитваше да ми се предаде, и започнах да я следя да не ме излъже. Гледай ти! И това го прави Лидия Михайловна!

Него ден се занимавахме с френски петнайсет-двајсет минути, а оттогава почнахме и по по-малко. Интересуваха ни вече други неща. Лидия Михайловна ме караше да прочета някой откъс, правеше ми забележки, изслушваше ме още веднъж след забележките и ние, без да губим време, почвахме играта. След две малки загуби аз почнах да печеля. Бързо се приспособих към играта, научих всичките ѝ тайни, знаех как и къде да удрям, какви номера да правя, за да не подложам монетата си на удар.

И отново почнах да имам пари. Отново тичах на пазара и си купувах мляко — сега вече на замразени кръгли парчета. Внимателно изрязвах насъбрания каймак, пъхах в устата си натрошените ледени късчета и затварях от удоволствие очи, когато усетих по цялото си тяло тяхната насищаща сладост. После обръщах замръзналото кръгче с дъното нагоре и с ножа започвах да дълбая сладката млечна утайка. Изчаквах остатъците да се разтопят и ги изпивах с парче чер хляб.

Нищо, можеше да се живее, а в недалечно бъдеще, когато раните от войната бъдат заличени, щастливи дни обещавах за всички...

Разбира се, когато вземах пари от Лидия Михайловна се чувствах неудобно, но всеки път се успокоявах с мисълта, че това е честна печалба. Никога не бях я молил да играем, тя сама ми предлагаше. Да

откажа не смеех. Струваше ми се, че играта ѝ доставя удоволствие, тя се развеселяваше, смееше се, закачаше се.

Ако знаехме как щеше да свърши всичко това...

... Коленичили един срещу друг, ние заспорихме за сметката. Малко преди това май пак спорихме за нещо.

— Разбери, главо глупава — като пълзеше към мене и размахваше ръце, доказваше Лидия Михайловна, — защо ми е да те лъжа? Аз водя сметката, а не ти, и зная по-добре от тебе. Загубих три пъти поред, а преди това имаше покритие.

— То не се смята.

— Защо пък да не се смята?

— И вие имахте покритие.

Крещяхме, прекъсвахме се един друг, когато до нас достигна учуден, да не кажа поразен, но твърд и звънлив глас:

— Лидия Михайловна!

Замръзнахме. На вратата стоеше Василий Андреевич.

— Лидия Михайловна, какво правите? Какво става тук?

Лидия Михайловна бавно, много бавно се изправи, зачервена и разрошена, и като приглади коса, каза:

— Аз, Василий Андреевич, се надявах, че ще почукате, преди да влезете.

— Чуках. Никой не ми отговори. Какво става тук? Обяснете ми, моля ви. Имам право като директор да зная...

— Играем на „мереница“ — спокойно отговори Лидия Михайловна.

— Играете на пари с него?... — Василий Андреевич тикна пръст в мене и аз от страх изпълзах зад преградката, за да се скрия в стаята.

— Играете с ученик?! Правилно ли ви разбрах?

— Правилно.

— Ах, знаете ли... — Директорът се задъхваше, въздухът не му достигаше. — Нямам думи да назова вашата постъпка. Това е престъпление! Развращаване! И още, още... Двайсет години работя в училище, виждал съм какво ли не, но такова нещо...

И той вдигна ръце.

След три дни Лидия Михайловна си замина. Вечерта преди заминаването си тя ме пресрещна след училище и ме изпрати до къщи.

— Ще си отида в Кубан — каза тя на сбогуване. — А ти учи спокойно, никой няма да те закача заради тази глупава история. Виновна съм аз. Учи! — Тя ме погали по главата и си тръгна.

И никога повече не я видях.

Посред зима, вече след януарската ваканция, получих колет до училището. Когато отново взех брадвата изпод стълбата и го отворих — грижливо подредени, плътно един до друг, там лежах макарони. А отдолу, огънати в дебела мека хартия, намерих три червеня ябълки.

Дотогава бях виждал ябълки само на картинка, но се сетих какво е това.

Издание:

Автор: Владимир Тендряков; Валентин Распутин

Заглавие: Ученически години

Преводач: Весела Сарандева

Година на превод: 1980

Език, от който е преведено: Р

Издание: Първо; Второ

Издател: Държавно издателство „Отечество“

Град на издателя: София

Година на издаване: 1980

Тип: Повест; разказ

Националност: Руска

Печатница: Държавен полиграфически комбинат „Д. Благоев“

Излязла от печат: май 1980

Редактор: Добринка Савова-Габровска

Художествен редактор: Йова Чолакова

Технически редактор: Петър Стефанов

Художник: Роза Хлачева

Коректор: Албена Николаева

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/1601>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.